

Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Malî Kontrolü

EUROPEAN FINANCIAL CONTROL IN THE OTTOMAN EMPIRE

Yazan : Amerikada Williams College Profesörlerinden (Donald C. Blaisdel). Tercüme eden : Mülkiye Mektebi ve Robert Kolec Muallimlerinden :

HAZIM ATIF

Demiryolu işlerine muzaharet

Meclis Muharrem Kararnamesinin tertip ettiği hudut dahilinde çalışmakla kanaat etmiyordu. Gayretli Avrupalılardan mürekkep olan Meclis daha ilk zamanlardan imparatorluğun iktisadî inkişafı için çalışmaya başlamıştı. Tuz inhisarını ve ipekçiliği inkişaf ettirmek hususunda gösterdiği faaliyet bu teşekkülün nelere muktedir olduğunu anlattı. Maamafi meclis asıl alâkayı esasen faaliyeti sahasında bulunmıyan bir sahada gösterdi. Düyunu umumiye idaresinin himayesi altında, demir yol inşaatı Türkiyede büyük bir inkişafa mazhar oldu.

Türkiyede demir yol inşaatındaki inkişafatı tafsilen tedkika lüzum yoktur. Yalnız şu kadar söyliyelim ki memlekette demir yollara ihtiyaç pek büyüktü çünkü fakrû zaruretin en mühim sebebi sür'atli münakale vasıtaların mevcut olmaması idi. Memleketin ortalarında şehirlerin ne birbirleriyle ve ne de limanlarla muvasalası yoktu. Bu vaziyet yalnız iktisadî inkişafı tehir etmiyor, belki imparatorluğun müdafasını da müşkülleştiriyordu.

1875 den evvel Türkiyede demir yol yapanların, tarife teminatı, ba-

kaya ve mallarının himayesi gibi hususlarda hükûmetle müşkülli oluyordu. Tahvilât hamillerini sarsan 1875 tatili tediyatı, esasen demir yol işi yapmak isteyenleri az çok korkuttu. Ecnebi sermayedarlar artık Osmanlı hükûmetine inanmıyorlardı. Düyunuumumiye İdaresinin 1882 de tesisi demir yol inşaaat ile Türkiyenin iktisaden ihyası fikirlerine yeni bi cereyan verdi. İmparatorluğun itibarı yükselmişti, mühim varidat hâ-miller lehine Düyunuumumiye devrolunmuştu; Meclis iktisadî mühim bir amil olarak vaziyetini tarsin ediyordu.

Ecnebi müteşebbislerinin hükûmette bulamadıkları vasıflar Düyunumu-miye idaresinde tamamile mevcuttu. Evvelâ iki şey lâzımdı: İtimat edile-bilen bir müessese ve muktedir ve faal bir idarenin teşriki mesaisi. Av-rupalı müteşebbislerin fikrince bu vasıflardan hiç biri hukûmette yoktu. Fakat Düyunuumumiye İdaresi, yine Avrupalıların noktai nazarına göre, bu vasıflara malikti, binaenaleyh teşriki mesaisi lâzımdı.

Meclis İmparatorluğun inkişafıyla çok alâkadardı. Nakliyat kolaylaşa-rak yeni pazarlar açıldığı taktirde Meclisin varidatı artacaktı. Delegelerin asıl meşgalesi hâmillerin menfaatini gözetmekti, bu ise vesaiti nakliyeyin inkişafıyla daha iyi temin olunacaktı. İktisadî inkişafın neticesi olarak İmparatorluğun hariçteki itibarı artacak ve binnetice tahvilatın borsa fi-atları da yükselecekti. Meclisin liberal bir iktisadî siyaset takibi gerek kendi ve gerek hâmillerin menfaati iktizası idi.

Demir yol inşaatında, Düyunuumumiyenin tesisini müteakip görülen inkişafa hükûmetin mi, Meclisin mi yoksa ecnebi müteşebbis ve sermaye-darlarının mı saik olduğu pek muayyen değildir. Şu kadar varki, yukarda zikredildiği gibi böyle bir siyasete bütün kuvvetile muzaheret etmek Mec-lisin pek bariz menfaati iktizasıydı. Filhakika, ilk İngiliz delegele-rinden olan *Sir Vircent Caillard* ın fikrine göre « Meclis inşa edilecek demir yollarının geçeceği sahalardaki aşarın tahsil ve idaresine nezaret etmeği teklif etmiştir » [33] Bu zatin fikri ehemmiyetlidir; çünkü kendisi

[33] *Caillard*, s. 437. *Depuis nin Le Contrôle financier de la Dette Publique Ottomane* (Paris 1908) nam eserine de bakınız, s. 90. Bu eserde zikrolduğuna göre « demir yol teminatı olmak üzere terkolunan aşarın Düyunuumumiye Meclisi tarafından idaresi fikri, o zamanlar Os-manlı Bankası müdürü ve Haydarpaşa demir yolunu iştirak etmek isteyen Fransız sendikası reisi bulunan *M. Theodore Berger* tarafında ortaya atıl-mıştır » *Sir Vincent*, bir mükaleme esnasında, bu teklifin ilk defa *M. Berger* tarafından yapıldığını ve riyaseti esnasında Meclisin bu siyaseti kabul eylediğini müellife temin etmiştir.

Meclis riyasetinde bulunmuş ve bizzat demir yollarile alâkadar olmuştur. « Düyunumumiye idaresi demir yol şirketlerine teminat olmak üzere imparatorluk varidatından bir kısmının tahsisini tavsiye etti » [34] .

Bizzat sultanin dahi demiryol siyaseti hakkında fikirleri vardı. Padişah demiryollarına taraftardı. Çünkü, bunlar Avrupanın siyasi ve iktisadi fikirlerinin memlekete girmesine sebep olmakla beraber iktisadi ve sevkulceyşi noktalardan memleket için faydaları daha fazla idi [35] . Fakat Meclis zabıtlarından birinden anlaşıldığına göre Meclis, hükümet ve imtiyaz sahipleriyle anlaşmak için kendisine vakit bırakılmadığı taktirde badema kilometre teminatını idareyi deruhde edemeyeceğini bildirmektedir. Bu gösteriyor ki Hükümet Komiseri hükümetin maksadını bildirinceye kadar demiryol inşaatı hakkında Meclisin reyini alınmamıştı; Haydarpaşa demiryolunun Eskişehir tarikiyle Ankaraya temdidi için *Dr. Kaulla*'ya verilen imtiyaz mukavelesile Meclise tahmil olunan vazifelerin tebliğinden bahis 1888 tarihli iki zabıtta bu noktayı teyit etmektedir [36] .

Düyunumumiye Meclisinin işgal ettiği mevki, âzaların şahsiyeti ve demiryol teşebbüslerindeki alâkaları nazarı dikkate alınacak olursa vaziyetin yalnız resmî tefsirile iktifa etmemek lâzımgeldiği anlaşılır. Bu sebeple şu neticeye varılabilir ki Meclis, Sultan ve müteşebbislerden her biri başka başka maksatlarla demiryol inşaatını ilerletmekte alâkaddılar. Meclisin esas maksadı hâmillerin menfaatini gözetmekti; fakat acaba şahsi ve malî sebepler meclisin ecnebi demiryol teşebbüslerini teşvik hususunda gösterdiği fazla gayreti kısmen olsun izah edemez mi? Meclisteki delegelerin aynı zamanda da ecnebi demiryol şirketleri idare meclislerinde âza bulunmaları bu noktainazarı teyit etmez mi?

Padişah memleketteki ticaretin inkişafı ve müdafaa vasıtalarının tekemmülü noktasından alâkaddı. Müteşebbisler ve imtiyaz sahiplerine gelince bunlar da yatırdıkları paraya mukabil alacakları kârı çoğaltacağından dolayı memleketin refahına çalışıyorlardı.

Resmî noktainazarı ne olursa olsun Meclis kendisine tahmil olunan yeni vazifeleri kabul etti. 26 nisan 1888 tarihinde Hükümet Komiseri

[34] - E. M. Earle, Turkey, The Great Powers and the Bagdad Railway (New York 1923) s. 19

[35] Ali Vahbi yukarda zikredilen eser.

[36] Zabıtlar, 13 mart 1893, 26 nisan ve 22 teşrinievvel 1888.

Meclise, neşredilen bir İradeyi tebliğ etti. Bu irade Anadolu'da demiryol inşaatı için şeraiti tesbit ediyordu. Bilâhara neşredilen bir nizamnamenin VI ncı maddesi Meclisin deruhte ettiği vazaifi tayin ediyordu. *Dr. Alfred Kaula* ile Osmanlı hükûmeti arasında yapılan ve bu zatın temsil ettiği gruba Haydarpaşa hattının Ankaraya kadar temdidi imtiyazını bahşeden 27 eylül 1888 tarihli mukavelenin XXIX uncu maddesinde bu şerait hemen aynen tekrar olunmuştur. Düyunuumumiye Meclisinin alâkadar olduğu ilk mukavele olması ve buradaki maddenin bundan sonraki mukavelelerde ki maddelere pek ziyade benzemesi noktasından aynen nakline lüzum görüldü: « Osmanlı hükûmeti İmtiyaz sahiplerine inşa olunan ve işletilen beher kilometre için senevi 15000 Frank gayri safi kâr temin eder; işletme hasılatı bu miktardan az olduğu taktirde, inşa edilen ve işletilen beher kilometre demiryolu için senevi 15000 Frank gayrisafi varidat temin edebilmek için berveçhiati tarzda hareket olunacaktır: Hattın mürur eylediği İzmit, Ertuğrul, Kütahya ve Ankara sancakları âşarı ihale olduğu zaman Düyunuumumiye idaresinin bir memuru bulunacak ve ihale neticesi mültezimlerin itaya mecbur oldukları senetler, işbu sancaklardaki düyunuumumiye memurları emrine verilecek ve ancak bu memuriyetlere tediye olunacaktır. Yukarda zikredilen kilometre teminatını ikmal etmek üzere hükûmetin imtiyaz sahiplerine tediye kabul ettiği mebalîğ bu suretle teraküm eden paradan alınacak ve Düyunuumumiye idaresi tarafından tediye olunacaktır. Bakiye ise mezkûr idare tarafından devlet hazinesine irsal edilecektir.»

1888 i müteakip yirmi sene her ne zaman hükûmet yeni bir imtiyaz verecek olsa Meclis bu vazaifi deruhde etti. 1907 senesinde hükûmetle imtiyaz sahipleri arasında yapılan bu tavassut vazifesi atideki demiryolları için ifa olunmakta idi:

Selânik - İstanbul (1894 den itibaren), Selânik - Manastır (1892 den itibaren), İzmir - Kasaba ve temdidi (1894 ten itibaren), Haydarpaşa - Ankara ve Eskişehir - Konya (birincisi için 1888 ve ikincisi için 1894 ten itibaren), Bağdat hattı (ilk kısım için 1903 ten ve ikinci ve üçüncü kısım için de 908 den itibaren), Şam - Hama ve temditleri (897 den itibaren). Meclisin iştiraki mesaisindeki vüs'at ve ehemmiyet bu listeden pek güzel anlaşılır; bu hatlardan ilk ikisi İmparatorluğun Avrupadaki arazisinde idi; Anadolu ve Bağdat hatları ise Anadolu yarım adasını Boğaziçinden Amanus dağlarına kadar katediyor ve buradan da Mezopotamya çöllerinden geçerek Bağdada doğru ilerliyordu; Şam - Hama hattı temditleri ile bera-

ber Suriye sahil ve hinterlandının muvasalesini temin ediyordu. Bu tafsilât Düyunuumumiye idaresine ne derecede itimat ve emniyet gösterildiğini isbat eder. Düyunuumumiye idaresi mevcut olmasaydı bu teşebbüslere girişilmiş bulunacağı pek muhtemel değildir [38] .

Kilometre teminatını idare vazifesinin Meclis hükümet ve demiryol şirketleri arasında ihtilâfata badi olacağı şüphesizdi. Hükümet, teminatın bir taraf üçüncü şahıslar eline tevdi şartıyla ecnebi sermayesinin memlekete girmesine ne kadar taraftar olursa olsun bu tevdiden mütevellit vazâifin yalnız bir noktâ nazardan tefsirine razı değildi. Bundan başka hükümetin Meclis azaları ile demiryol şirketleri ve bunların işletilmesile alâkadar malî müesseseler müdiranı arasındaki sıkı rabıtaı da anlamış olması muhtemeldir. Her halde bu yeni vazifenin Meclis tarafından kabulü tarihinden itibaren, hükümetle arasında senelerce devam eden bir münazaa başgösterdi. Bu münazaa meclisin hükümetle demiryollarına muhassasatın tahsili hususunda mütekabilen yaptığı taahhüdâtı ifa etmekle beraber demiryol şirketlerinin menafiini ne dereceye kadar meşru bir surette himaye edebileceği noktasında dönüyordu. Biraz ilerde meselenin bu şayanı dikkat kısmından bahsedeceğiz; şimdilik Meclis tarafından yapılan tefsir şeklinin üç misalini zikredelim.

Ertuğrul sancağında yapılan idarî teşkilât neticesi olarak evvelce

[38] Muhtelif demiryol şirketlerine ait hesapları tutmak ve kendilerine verilecek mebalîği tevzi etmek üzere 1898 de « Âşar, Rûsum ve Varidatı muhtelif » dairesinin tesisi de, Meclisin bu sahadaki faaliyetinin ehemmiyetini ispat eder. Meclis reisi Osmanlı bankasına ve alâkadar demiryollarına 22 kânunuevvel 1898 tarihile yazdığı bir mektupta bu dairenin tesisini haber veriyor ve diyordu ki : « Burası muhtelif istikrazata ve demiryolları kilometre teminatına karşılık gösterilip idaresi Düyunuumumiye idaresine tevdi kılınmış olan âşardan gerek hükümet ve gerek müessesatı maliye ile demiryollarına azamî hasılat temin etmek üzere ihdas edilmiş hususî bir dairedir. Meclis on senelik tecrübesinden istifade ederek alâkadarları memnun etmekle beraber kusurları da bulunan teşkilâtı elinden geldiği kadar ikmal etmek arzusundadır. » Zabıt, 17 kânunuevvel 1898. Bu yeni idarenin başında Meclis âzasından biri bulunacak ve senede iki kerre tebeddül edecekti. Müdürin salâhiyet ve vazâifi bir nizamname ile tayin olunmuştu. Muharrem kararnamesi haricinde deruhte olunan vazâifin ifası için bir ayrı dairenin tesisi bu gibi vazâifin ne derece arttığını ve idarenin ne derecede mühim iktisadî bir rol oynamakta olduğunu gösterir.

Anadolu Demiryolu teminatına muhassas bazı köyler, âşarı hükümet borçlarına tahsis olunmuş bulunan Bursa Sancağına geçmişti. Meclis bu hususta hattı hareketini tayin ederken şu prensibi vazetti : 4 teşrinievvel 1888 tarihli mukavelenin XXIX uncu maddesine göre : « Meclis Anadolu demiryoluna tahsis olunan âşarı idare ederken ancak hükümetin vekili sıfatile hareket etmektedir ve binnetice hükümetin memleket taksimatı idariyesinde yapmağa lüzum gördüğü tebeddülâtı, üçüncü şahısların menafiini ihlâl eder mahiyette olup olmadığını tetkik etmeksizin kabule mecburdur. Bundan başka hükümet bir sancak hududunu tebdile lüzum gördüğü taktirde Meclis bu yeni esas üzerinden çalışmalı ve alâkadar üçüncü şahsa vaziyeti ihbar etmek suretile kendisini mesuliyetten kurtarmalıdır. Eğer bu taraf hükümet nezdinde protesto etmeğe lüzum görececek olursa bunun mesuliyeti de o tarafa aittir. Düyunuumumiye İdaresi münakaşata iştirak etmeksizin yalnız vasıl olunan neticelere göre hareket edecektir » [39].

1899 temmuzunda diğer bir mesele çıktı ve Meclis Şam - Hama hattına karşı vazifesi hakkında hukuk müşavirinin mütalasını sordu. 28 Kânunusani 1899 da bu şirket hükümetten almakta olduğu senevî 33000 lirayı içlerinde Osmanlı bankasının da bulunduğu bir gruba terke muvafakat etmişti. Osmanlı Bankasile Düyunuumumiye Meclisi ise bu meblağın bankaya verilmesi hususunda anlaşmışlardı. Bu noktada hükümet müdahale ederek « Meclisin, iş'arı ahire kadar bu 33000 liralık mürettebattan tediyede bulunmamasını talep etti ». Meclisin 17 Temmuz 1899 tarihli zabıtlarında hukuk müşavirinin mütalaası mezkûrdur. Bu mutalaada deniliyor ki : « Meclis Osmanlı hükümetile Şam demir yol şirketi arasında mevcut bir mukavele ahkâmının icrası için her iki tarafın da müşterek vekilidir. Düyunuumumiye bu vekâleti kabul etmiştir. Meclisin tahammül ettiği esaslı vazife muhassas âşarı tahsil için elinden geleni yapmak, bu aşardan taplanan paradan senevî mürettebatı doğrudan doğruya mezkûr şirkete tediyeye etmek, ve geri kalanı da masrafı tenzil ettikten sonra hükümetin emrinde bulundurmaktan ibarettir. Hükümet şirkete verilecek meblağın verilmesine mani olamadığı gibi şirket te bakiyenin hükümete verilmemesini talep edemez. Akitlerden birisinin arzusu diğerinin rızası olmaksızın Meclisi deruhte ettiği vecibeden kurtaramaz » [40].

[39] Zabıt, 27 temmuz, 1893.

[40] - Zabıtlar: 23 Mart, 4 Mayıs, 6 ve 27 Temmuz 1899 .

Bundan başka tekrar 1905 de Meclis, aşar tahsili usulünün tebdiline müteallik bir ihtilâf münasebetile vecibelerinden sarahaten bahsetmeği münasip görmüş ve demişti ki : « Filhakika Meclis hükûmetle müessesatı maliye ve demir yol şirketleri arasında yapılan mukavelelerde ancak bir üçüncü şahıstır ve akitleri temin etmek üzere bu mukavelelere vazettiği imzalar kendisine sarahaten ancak muhassas varidatı idare vecibesi tahmil eder. Mevzubahis mukavelelere riayet ettirmek Meclisin hem hakkı hem de vazifesidir. Çünkü Meclisin kendisine üçüncü şahısların tevdi ettikleri varidatı bu mukavelere göre idare edebilmesi ancak bunların taraflarının rızasıyla tadil edilmemiş olmasına vabestedir » [41] .

Bu misaller, Meclisin vaziyetini nasıl tefsir ettiğini gösterir. Hâmillikle Meclis âzasının menafii müşterek olmasaydı taraflardan birinin hakkı ihlâl edildiği iddia olunduğu zaman mukavelelerin kanunî bir surette tefsiri mümkün olur ve Meclis vaziyetinin tefsirinde o derecede kıskanç davranmazdı. Şurası muhakkaktır ki hükûmet, Meclis ve imtiyaz sahipleri arasında zuhur eden bir çok ihtilâflarda hükûmet, taraflardan ikisinin menfaatleri pek yakın olduğundan dolayı müşkül bir vaziyete kaldığını görmüş ve kendi başına mücadelede bulunmak mecburiyetinde kalmıştır . Bundan başka , Meclisin malik olduğu kudret ve ehemmiyet o derecede idi ki her hangi bir halde hükûmet statükonun tebdilinden fayda göreceğini samimî bir svrette zannetmiş olsa bile diğer iki tarafın gösterdiği müşkülât ve buna ilâveten mevcut, siyasî tazyik ihtimali karşısında ekseriya atıl kalmağa mecbur oluyordu. Mukavelelerin mühim bir noktası açıkça ithal edildiği halde de Meclisin sükut etmesi lâzım geldiğini iddia etmiyoruz. Yalnız şunu demek istiyoruz ki Meclisin malik olduğu prestij ve demir yollarıyla, bankalar ve Meclis âzaları arasındaki menafi iştiraki neticesi olarak hükûmet ecnebi şirketlerine karşı müşkül bir vaziyette kalmıştır.

Meclisle , Anadolu Demir yolu Şirketi arasındaki ittihadı menafi 1901 de zuhur eden bir hadisede tecelli eylemiştir. O esnalarda Demir yolu Meclisi İdaresi, hattın Konyadan ileriye temdidini düşünüyordu. Hükûmetin kilometre teminatı olmak üzere kabul ettiği miktarın tediyesini temin için muhassas varidatın Meclise sureti teslimi mevzubahis oluyordu. « Hükûmet bütçesine fazla yük tahmil etmeden bu muhassasatı elde et-

mek meselesinin yalnız Anadolu demir yolu tarafından halledilemeyeceği, çünkü bunun için daha kuvvetli vasıtaların iştiraki lâzım geldiği » söylendi [41 a]. Diğer kuvvetli vasıtaların en mühimmi Düyunumumiye idaresi idi. O esnada *Dr. Lindau* ve *Commandant Berger*, yani Meclisteki Alman ve Fransız delegeleri, Anadolu Demir yolu şirketinde Meclisi idare âzaları bulunuyorlardı.

Yukarda zikrettiğimiz demir yolları için meclisi idarelerinde bir kaç Düyunu umumiye Meclisi âzası bulundurmanın faydalı olduğu inkâr edilemez. Şüphesizdir ki keyfiyet böyle olmamış dahi olsa Meclisin taraflardan biri bulunduğu mukavelatin sırf kanunî ahkâmı büyük bir ciddiyetle tatbik edilirdi; ve mevzubahs şirket Meclisin muzaheretini maneviyesine mazhar olurdu. Bundan başka esasen veridatı idarededeki müşkülâta alışmış olan Meclis, âzasından bazıları demir yol şirketleri Meclisi idarelerinde bulunmasa dahi bu veridatı muvaffakiyetle idare edebilirdi. Düyunumumiye idaresinin ve Meclisinin malik olduğu itibar, muntazam ve kâfi maaş vermek, memurları arasındaki ihtilâfları adilâne bir surette halleylemek ve umuru maliyesini doğru esaslar dahilinde idare etmekten mütevellit kifayet ve dürüstü sayesinde elde edilmişti. Eğer Meclis, âzasından hiç biri imtiyazlı şirketlerde alâkadar olmadan « hükümet ve imtiyaz sahiplerinin vekâletini » deruhte etmiş olsaydı itibarı nakisedar olurdu denilemez. Halbuki vaziyet berakis oldu; Meclis âzalarından bazıları demir yollarının istikbalile alâkadar oldular.

Müteaddit cephele Meclis âzaları

İngiliz dayınler vekili *Sir Vincent Caillard*, Anadolu demir yolu şirketinin 1888 de teşekkülünü müteakip, Meclisi idaresine âza intihap olundu. Mumaileyh bu mevkii 1897 de her iki vazifeden de istifasına kadar muhafaza etti. 1888 de Alman dayınler vekili bulunan *Herr. A. Goescher* de bu şirket Meclisi idaresine intihap olundu; mumaileyh 1889 Ağustosunda Düyunumumiye Meclisinden istifa etti, yerine gelen *Herr Herman Gerlich*, Anadolu şirketi meclisinde selefenden inhilal eden âzalığa intihap edildi. 1891 de Düyunumumiye Meclisinde *Her Gerlich* i istiblâf eden *Dr. Rudolf Lindau* da 1889 da yine bu şirkete müdür oldu; yerine Alman sendikası tarafından 1902 de kendisine halef olmak üzere intihap olunan *Dr. Karl Testa* geçti. *Dr. Testa* 1911 de vefat ettiği zaman Dü-

yunuunumiye Meclisinde yerine Herr Charles Bunz geçti. Bu zatte Anadolu demir yolu Meclisi idaresinde halefinin işgal ettiği mevkii aldı.

Major Fitz Gerald Law 1900 Martında Düyunuunumiye Meclisinden istifa ettiği zaman yerine gelen İngiliz delegesi Sir Henry Babington - Smith, Anadolu demiryolu Şirketinde bir vazifeye intihap olunmadı; fakat 1877 den beri Düyunuunumiye Meclisinde Fransız delegesi bulunan Commandant Léon Berger 1901 Haziranında Anadolu Şirketi Meclisi İdaresine intihap olunarak bu şirkette ikinci bir Düyunuunumiye delegesinin mevcudiyetini temin eyledi. Bu tarihten vefatına kadar Commandant Berger, Anadolu Şirketi menafiinin kuvvetli bir müdafii oldu. Mumaileyhin Türk demiryollarındaki alâkası Anadolu Demiryoluna münhasır değildi; kendisi çok zamandan beri, Selânik - İstanbul, İzmir Kasaba ve temdidi, ve Şam - Hama hatlarının İstanbul komitelerinde resi bulunuyordu. Mamafî, vefatı bu şirketleri Düyunuunumiye Meclisinin faal muavenetinden mahrum bırakmadı. Commandant Berger'nin Meclisdeki halefi M. Arsène Henry'yi takip eden M. de la Boulinière, 1909 da Anadolu Şirketi meclisi idaresine intihap olundu. Selânik - Manastır ve Bağdat hatlarının da Düyunuunumiye meclisinde hararetle müdafileri vardı. Yukarda zikredilen Dr. Testa yalnız Anadolu hattının değil belki Bağdat ve Selânik - Manastır hatlarının da İstanbul meclisi idarelerinde reisi. Bağdat şirketi 1903 te teessüs ettiği zaman meclisi idaresine Düyunuunumiyeden Dr. Testa Commandant Berger ve Osmanlı dayınler vekili Hamdi Bey intihap edilmişlerdi. Düyunuunumiye idaresi müdiri umumisi kont d'Arnoux dahi Bağdat demiryolu meclisinde âzadı. Düyunuunumiye de kendisini istihlâf eden M. Léon Pissard dahi Bağdat demiryolunda vazife almıştı. Osmanlı İmparatorluğundaki bir veya birkaç ecnebi şirkette vazifedar olan Düyunuunumiye Meclisi azalarının listesi uzatılabilir. Yukarda zikrettiklerimiz kâfi derecede ispat eder ki bizzat demiryolları Düyunuunumiye Meclisinde mümessil bulundurmanın faydasını idrak etmişlerdi. Demiryollarının menafiile Meclisin menafiini birleştirmek Düyunuunumiyenin teşriki mesaisini temin için en emin bir vasıta idi [42].

1888 i takip eden senelerde Meclisin demiryolları menafiini müdafaa ettiği bir çok haller zikredilebilir. En sık tesadüf olunan şikâyetlerden bi-

[42] Anadolu ve Bağdat demiryollarının senelik raporları, Meclis zabıtları.

risi kilometre teminatı olmak üzere tahsis olunan aşarın hükümet tarafından müzayedeye çıkarılmaması idi. Meselâ 1894 kânunuevvelinde meclis, Selânik - Manastır demiryolu ve Anadolu hattı müdiri umumisi Dr. von Kühlmann'dan bu mektup almıştı, bunda «kilometer teminatına tahsis edilmiş olan aşardan mühim bir kısmının müzayedeye çıkarılmamış olmasından» şikâyet olunuyordu. Müdiri umumî, «mukavelatin şartlarını ifa ettirmek için meclisin Maliye nezareti nezdinde teşebbüsatta bulunmasını rica ediyordu. Meclis ise «mukavelatin temamii ifası ve mevzuubahis menafii himayesi hususundaki mesuliyetini derpiş ederek meseleyi tetkik etmeği vadeyledi.»

1895 kânunuevvelinde aynı şirketler, Selânik - İstanbul, İzmir - Kasaba, Deutsche bank ve Osmanlı bankasıyla birlikte mukavelelerin bazı memurini mahalliye tarafından ihlâlinden dolayı meclis nezdinde protesto ettiler. Meclis protestoların meşru olduğunu tasdik ederek hükûmete şikâyet etti.

15 Teşrinievvel 1896 da yukarda zikredilen demiryolları bir mektup göndererek hükûmetle demiryolları arasında muhtelifünfih olan aşar hasılatının muvakkaten Meclis tarafından hıfzını talep ettiler; bu talep te Meclisce kabul olundu. 3 haziran 1897 de Alman delegesi Dr. Lindau Mecliste şiddetli beyanatta bulunarak demiryol şirketlerinin şikâyetlerine iştirak eyledi ve bakaya hesapları azaltmak için Meclisin teşebbüsatta bulunması fikrini ileri sürdü. 7 Haziran 1900 da, hükûmet tarafından evkafa devrolunan köyler aşarı hakkında Selânik - İstanbul ve İzmir kasabu hatları müdirlerinden mektuplar alındı. Demiryol şirketleri bir hal sureti teklif ediyorlardı; «Meclis ise şirketlerin fikrine iştirak ve bu meseleye atfettikleri ehemmiyeti taktir ederek, bu şirketlerin hukukunu ve alâkadar diğer menafii nazarı dikkate almasını Hükûmeti Osmaniyeden rica eyledi» [43].

1901 yazında zuhur eden diğer bir hâdise Düyunuumumiye Meclisinde mümessil bulundurmanın demiryol şirketlerine ne gibi menafi temin ettiğini pek güzel gösterir. Üç demiryolu şirketi, İzmir - Kasaba, Selânik - İstanbul, Şam - Hama hatları gerek Meclise ve gerek hükûmete müracaat ederek 1900 senesi teminat bakayasının senelik hissedaran içtimalarından

[43] Meclis zabıtları, kânunuevvel 1894, kânunuevvel 1895, 15 teşrinievvel 1895, 3 haziran 1897, 7 haziran 1900.

evvel tediyesini rica eylemişlerdi. Bundan başka Meclisi hamillerin mümessili sıfatıyla alâkadar eden bir mesele daha vardı ki o da gümrükler hasılatından Meclise tediyesi lâzım gelen bir meblâğdı. Maliye nazırı, fevkalâde masraflar dolayısıyla bu tediyeyi hükûmetin vaktinde yapamıyacağını meclise bildirdi. Demiryollarına verilecek parayı da meclisin ikmal etmesini rica ve diğer muhassas varidat fazlasından kendisine ödeneceğini vadeyledi.

Commandant Berger hükûmetin bu teklifleri nasıl yapmak mecburiyetinde kaldığını izah eyledi. Haznenin vaziyeti maliyesi pek müşkülleşmişti. « Maliye Nazırı nezdinde müşterek bir teşebbüsten sonra dahi bütün alâkadarların alacakları tediyeye olunmadığı takdirde » gerek Düyunuümüye Meclisi ve gerek demir yol şirketleri « siyasî vesaite müracaata mecbur kalacaklardı. » Fransız delegesi Maliye nazırıyla yaptığı bir mü-lâkatta Meclis âzası sıfatıyla, hiç olmazsa gümrükler üzerine verilen havale bakiyesinin tediyesi lüzumunda ısrar eyledi. Maliye nazırı buna muvafakat etti; Commandant Berger ise yine Meclis âzası sıfatıyla hükûmetin demir yollarına tediyeye olunacak bakaya hakkındaki talebine arkadaşlarını imale için elinden geleni yapacağını vadeyledi.

Meclis bu mesele hakkında müzakeratta bulunarak muhassas varidatın sene zarfındaki hasılatının İzmir - Kasaba ve Şam hatlarına olan bakaya ya kifayet edeceğine karar verdi. Bu noktaya kadar hükûmetin talebi kabul olundu. Mamafi hasılât Meclisin Selânik-İstanbul hattında tediyede bulunabilmesi için kâfi görülmedi. Fakat Commandant Berger bu ihtimali nazarı dikkate alarak Şam sancağı aşarının da ertesi sene için Meclis emrine terk olunacağına dair Maliye nazırından bir vait almış ve bu vait Düyunuümüye hükûmet komiseri tarafında teyit olunmuştu. Eğer, Selânik - İstanbul demir yol şirketi hissedaran içtimaidan evvel bu aşarın devri hakkında İrade çıkacak olursa Meclis bu şirkete olan bakayayı tedide edecekti. Fakat Maliye Komisyonu Meclis tarafından dermeyan olunan erkama, teyid edilmelerine rağmen, itiraz ederek Maliye ve Nafia nazırlarının taleplerini reddetti. Bu sefer Commandat Berger Selânik - İstanbul şirketi Meclisi idare reisi sıfatıyla mezkûr nazırlarla müteaddit mü-lâkatlar yaparak meseleyi takibe başladı. Bir mü-lâkat esnasında Maliye nazırı 1900 senesi aşarından tahsil olunmıyan havalelerin ertesi seneye ait kabili tahsil havalelerle tebdilini teklif etti.

Nihayet Selânik - İstanbul şirketinin hissedaran içtimaı gününe tesadüf

eden, Meclisin 29 Temmuz tarihli içtimasında reis Mr. Babington - Smith Maliye nazırının tekliflerinin kabulünü tavsiye etti. Bizzat padişah, gerek Düyunuumumiye Meclisine ve gerek Fransız ve Alman sefirlerine havalelerin tebdili hususunda teminat verdi ve Meclis te Selânik - İstanbul hattına olan bakayayı tediye etti. Meclis zabıtlarında Fransız ve Alman sefirlerinden bahsedilmesi ve Commadant Bergernin Meclis âzası sıfatıyla, bu heyeti, şirketlerin meclisi idare reisi sıfatıyla, nazırlarla yaptığı müzakerattan günü gününe haberdar edebilmesi, aynı zamanda Meclis âzası bulunan bir Meclisi idare reisine malik olmanın ne derecede faydalı olduğunu göstermektedir. Maliye komisyonunun bu hususta gösterdiği itilâf-girizlik, mustakbel varidatı kilometre teminatı olarak terketmeğe karşı bir kısım hükümet erkânının duyduğu ihtirazın tecellisi idi [44].

Commandant Berger, alâkadar olduğu şirketlerin maruz kaldıkları müşkülât Meclise arzolunduğu zaman daima bunların menffaathlerini müdafaya muktedir bulunuyordu. 1903 Ağustosunda hükümet komiseri Sadri-azamdan Maliye nazırına verilen bir emri takdim etti. Bunda « Commandant Berger ile Maliye nazırının tezekkür eyledikleri gibi, Şam, Akkâ ve Hama sancakları aşarının, Şam - Hama hattının Hama - Rayak şubesi teminatı olmak üzere tahsisini mutazammın bir irade zikrolunuyordu. Fakat bilâhare komiserin bu hususta Meclise verdiği izahat Commandant Bergerin sureti tefsirinden farklı idi. Fransız delegeşi söz isteyerek «Şam - Hama hattı teminatının bu sene ancak üç sancak varidatıyla temini teklifine muvafakat eylediği hakkında hükümetin mesrudatının yanlış olduğunu » beyan etti. Şam-Hama şirketi namına taleplerinin bu suretle tefsir edilmesini protesto eyleyerek daima mukavelede mezkûr dört sancak aşarını istediğini ve eylem de bu talepte ısrar eyleceğini teyiden beyan eyledi. » Hükümetin fikrinde ise üç sancak varidatı teminat mürettebatına tamamiyle kifayet ediyordu [45].

Commandant Berger nasıl Fransız şirketlerine müzahir ve müdafii idi ise Dr. Testa'da Alman sermayedarlarının hararetle bir müdafii idi. Meclisin 30 haziran 1905 tarihli içtimasında hükümet komiseri, âşarı Anadolu demiryoluna muhassas havâlideki bir çiftliğin emlâki şahana meyana it-

[44] - Zabıtalılar : Haziran, Temmuz ve Ağustos 1901.

hal edildiği hakkında maliye nazaretinin mutalâatını dermeyeran etti. Hazinehassa Nazareti âşar tahsildarları tarafından Düyununumiyeye verilen bir kısım mebalığın iadesini talep ediyordu. Meclis bilmukabele emlâki şahaneyeye ithal olunan çiftliğin aşarına mukabil yeni teminat gösterilmesini istedi. Maliye Nazareti cevap vererek, bu havalî âşarı esasen fazla hasılat verdiğiinden yeni teminata lüzum olmadığını bildirdi. Hükûmet komiseri bu noktai nazarı dermeyeran ederken Dr. Testa söz aldı ve « Anadolu demiryolunun uğradığı zararı tazmin edecek yeni teminat vermemek için hükûmetin dermeyeran ettiği esbabın meclisce hakikat ve kanuna muvafık olarak kabul olunamayacağını » beyan etti. Ve mutalâatının hitamında Meclis « Dr. Testa'nın fikirlerine iştirak ile hükûmetin aldığı vaziyet hakkında kuyudu ihtiraziye dermeyeran etti ve bu kuyudu ihtiraziyeyi Maliye nazaretinin nazarı dikkatine arzetmesini hükûmet komerinden rica eyledi.»

23 mart 1905 de, Avusturya delegesesi ve demiryol konferansında düyununumiyeye âşar şubesi mümessili M. de Janko, Anadolu hattile İzmir - Kasaba hattına âit iddiaların son içtimalarda tezekkür edildiğinden meclisi haberdar eyledi. Demiryollarının mümessilleri ne kadar az olursa olsun teminat tenkisini kabul edemeyecekleri hakkındaki delillerini zikretmişler ve « Dr. Testa'nın 30 kânunusani içtimaında dermeyeran ettiği haklı mutalâaları tekrar eylemişlerdi.» Demiryol şirketlerinin haklarını mecliste hararetle müdafaa edecek birisi vardı, diğer bir aza ise demiryolları konferansıyla meclis arasında irtibat vazifesini görüyordu; binaenaleyh şirketler iddialarının mühim bir nüfuza malik ve aynı zamanda en küçük tafsilâta malik bir heyetin müzaharetine mazhar olacağından emindiler. Demiryolları konferansının reisi Commandant Berger idi ! [46]

1905 sonbaharında hükûmetle, meclis, demiryol şirketleri ve bankalar arasında zuhur eden ihtilâftan yukarda bahsetmiştik. Bu ihtilâfın sebebi hükûmetin bazı Anadolu vilâyetlerinde âşar tahsil usullerini tebdil etmeği istemesi idi. Sadriazam, bu tadilâtı yapmağa yeni sene bütçesini tetkik ettikten ve yeni sistem bazı Makedonya vilâyetlerinde tecrübe edildikten sonra karar vermişti.

Temmuzda Maliye nazaretinin alâkadar vali ve memurlara yeni usulün

[46] Zabıtlar, 30 kânunusani 1905, ve 23 mart 1905.

tatbiki için lâzımgelen emirleri verdiği meclise ihbar olunduğu zaman ilk ihtilâf çıktı. Mr. Block, Maliye nazaretinin bu hareketini 1 temmuzda hükümet komiserinin tebligatına muhalif buldu. Bu tebligatta, o sene Avrupadaki vilâyetlerden üçünün merkezlerinde tatbik edilecek olan, aşarın beş senelik vasatı üzerinden tahsili usulü muvakkatten ve bir tecrübe olmak üzere tatbik olduğundan, diğer taraflarda cari tahsil esasına tesir edemeyecek ve binnetice bu usulün başka yerlere de teşmili halinde mukavelât mucibince « demiryolları ve bankalarla » müzakerat cereyan edecekti.

Meclis reisinin korkuları Sadriazam Ferit paşa ile yaptığı bir mülâkattan sonra yatıştı. Bu mülâkatta Mr. Block la birlikte Osmanlı bankası umumî müdiri M. Deffes, İzmir - Kasaba ve Selânik - İstanbul demiryollarını temsil eden Commandant Berger ve Anadolu, Bağdat ve Selânik Manastır demiryolları mümessili M. Hugunin de iştirak eylemişlerdi. Bu zevatın mutalâatına sadriazam cevap vererek « Maliye nazaretinin kararlarının nabemevsim olduğunu ve Makedonyadaki tecrübeden sonra hükümet teşmile karar verse bile yeni sistemin Anadolu da tatbiki ertesi sene den evvel mümkün olamayacağını » söyledi.

Vak'anın bu kısmı meclise 24 temmuz 1905 içtimasında anlatılmaktadır. Bu içtimada Commandant Berger demiryolları konferansının reisi sıfatile « mukavelâta hürmet ettirmek için meclisin hükümet nezdinde yaptığı müdahalelerden ve halen gösterdiği gayretten dolayı işbu heyet tarafından teşekküre memur edildiğini beyan etti.

Meclis zabıtlarında komediye benzer şeyler vardır; meselâ bir celsede reisin hareketinin müttefikan tasvip ve kendisine teşekkür olduğuna zikrediliyor. Halbuki bu celsede meclis, hemen tamamıyla, reisin lehlerine hareket eylediği müessesatla doğrudan doğruya alâkadar kimselerden mürekkepti.

Meclisin bu nokta hakkındaki mütalaatı Maliye nezaretine arz olunmuş ve nazaret tarafından da Maliye komisyonuna bildirilmişti. Komisyonun kıdemli âzasının fikrine göre « mukavelâtın yegâne gayesi muayyen mahaller aşarı varidatının tahsis edildikleri yerlerden başka taraflara sarfını gayri mümkün kılmak ve düyunu umumiyeye memurlarına tediyelerini temin etmektir » Vergi usullerini tesbit ve vergileri idare hakkı hükümete aitti. Ne düyunu umumiyeye idaresinin ve ne de alâkadar demir yolları veya bankalardan her hangi birinin yeni sistemin eski mukavelâta muhalif olduğunu beyan

salahiyeti yoktu. Meclis bu sureti tefsir hakkında pek sarîh ihtirazî kayitler dermeyan etti

Meclisin 16 Teşrinievvel tarihli zabıtlarında vak'anın o tarihe kadar olan tafsilâtı zikredilmektedir. Commandant Berger demir yol menafiini müdafaaten demir yolları konferansında verdiği uzun bir nutku okuyarak zapta geçirtti. Bu esnada, tabîî konferansta temsil ettiği demir yolları Meclisi idaresi reisi sıfatıyla hareket ediyordu. Demir yolları konferansı mütalaatını Meclise bildirmesini kendisinden rica etmişti. Fakat aralarında Commandant Bergerin de bulunduğu « Meclis âzaları, Commandant Bergerin raporunda ve bu mesele hakkında Meclis reisi Mr. Blockun tanzim eylediği muhtıradaki mevzubahs vakıa ve delaili mensup buldukları devletlerin sefaretlerine arz etmek hakkını muhafaza ettiler » Commandant Berger vaziyet hakkındaki raporunu okuduktan sonra arkadaşlarından demir yolları konferansının beyanatını nazarı dikkate almalarını rica etti.

Kendisinin bu teşebbüsüne sebep te Düyunumumiye Meclisinde delege sıfatıyla Fransız dayinleri pek meşgul eden bir mesele ile yani İmparatorluğun mali itibarile alâkadar olması lâzım gelmesi ve üç demir yolu şirketinin İstanbul Meclisi idarelerinde reis bulunması dolayısıyla muhtelif memleketlerden Türkiyeye yatırılan mühim miktardaki sermayenin maruz kaldığı tehlikeye bigâne kalmaması idi » .

Alman dayinler vekili Dr. Testa Fransız murahaslarının izahat ve mütalaatına bila kayit iltihak eyledi. Bu zat, « hükümet iddialarında ısrar ettiği takdirde müşkül bir vaziyet hasıl olacağı fikrinde idi. » Düyunumumiye Meclisinde Alman dayinler vekili ve Anadolu, Bağdad ve Selânik - İstanbul hatlarının İstanbulda Meclisi idare reisi sıfatıyla (hükümet komiseri) Sait Beyden, « hükümetin noktri nazarı Berlinde malûm olduğu zaman pek namüsait tesirler bırakacağı hakkındaki sözlerine dikkat etmesini talep etmekten korkmadığını bildirdi » İngiliz dayinler vekili ve Meclis reisi Mr. Block ta Commandant Berger tarafından dermeyan olunan mütalaaya iştirak eyledi. Mr. Block ta, Commandant Berger ve Dr. Testa gibi « hükümetin yaptığı mali tecrübeler evvelâ (bankalar ve demir yollarıyla) bu hususta bir itilâf yapılmadan daimî bir şekilde tatbik edilecek olursa Avrupada pek fena tesirler hasıl edeceğinden korkuyordu . »

Hükümet komiserinin izahatı Meclisin muhalefetini azaltmadı. Mr. Block, vazifesi (veridatı) tahsil etmekten ibaret bulunan Meclisin « aşar usulünde tadilât yapmak hususunda » hükümetin malik olduğu salâhiyetlerin istima-

line karşı itiraza hakkı olmadığı üakkında hükümet komiserinin dermeyer ettiği mütalaaya iştirak etmiyordu. Mr. Blockun fikrine göre Meclisin « rolü sadece tahsilden ibaret değildi; Meclis, aşarın müzayede ve sair muamelâtını yapan komisyonlardaki memurları vasıtasıyla işbu verginin idaresile de alakadardı. Bundan başka Meclis, bu meselenin hasıl edeceği müşkülâttan hükümeti tahzir etmenin yalnız hakkı değil belki de vazifesi bulunduğunu, çünkü münakaşa mevzuu bulunan mukavelelere Meclis reisinin de imza koymuş bulunduğunu iddia ediyordu. » Commandant Berger'in bu mutalaata iştirak ettiğini söylemek belki de zaittir. Mumaileyh, « yeni aşar usulünün tatbiki neticesinde demir yolu ve sair tahvilât hâmilleri zarara uğradığı taktirde menfaatlerini himaye ile mükellef olan ve zaif ve betaet neticesi bu hususta kusur eylemiş bulunan Düyunuumumiye idaresine müracaata hakları olduğunu da ilâve eyledi. »

Bu içtimada Meclis esasen dermeyer etmiş olduğu ihtirazi kayıtları tekrar etmekten başka bir şey yapmadı. Hükümetin, yeni sistemi Anadolu vilâyetlerine teşmil hususundaki kararının talik olunduğu anlaşılıyor. 4 Teşrinisani 1907 içtimasında Meclis yeni tahsil usulünün Avrupa vilâyetlerine teşmili tasavvurdan haberdar edildi. Yeni sistemin tatbik edileceği havalı varidatı Düyunuumumiye tarafından idare edilen teminata muhassas olmadığından Meclis hükümet komiserinin tebligatını dinlemekle iktifa eyledi. Fakat « Meclis, yeni tecrübenin netayici müsait olsa bile hükümetin bu sistemi her tarafta tatbika teşebbüs etmiyeceğini ümit ediyordu. Evvelce elde edilen neticeler Meclisi o derecede tenvir etmişti ki en müsait tahminler karşısında bile yeni neticeler bunları kuvvetten düşüremeyecekti. » [47]

[47] 24 temmuz, 16 teşrinievvel ve 4 teşrinisani tarihli zabıtlar. Terk olunan varidatın ilgası ve idare şekillerinin tadili meselesi 1881 komisyonunun içtimalarında müzakere olunmuştu. Mukavele projesinin bu meseleye müteallik maddesi münakaşa edilirken ecnebi mümessiller hükümetin ilga ve tadil hakkını ehemmiyetli bir surette takyit etmek istediler. Arzu edilen takyidat arasında şunlar da vardı: Hükümetin faaliyet sahasının terkolunan varidattan bazılarına hasrı, Meclisle itilâf şartı (bu hususta meclisin ittifakı arası şart olmak üzere), hükümetin lâğvetmek istediği vergiye tekabül etmek üzere evvelden yerine bir vergi ikamesi. Hükümet komiserlerinin tazyikı altında Muharrem kararnamesinin bu maddesi (madde IX kısım 8) şu şekilde tesbit olundu: « Eger hükümet, aşar, saydi mahi

Bu hadisini misal olmak üzere zirkrederken ne meclisin siyasetini haklı gösterecek esbabı ve ne de hükümetin dermeyan ettiği iddiaların doğruluğunu tetkike lüzum görmedik. Maksadımız daha ziyade meclis menafiinin ecnebi maliyununun menfaatleriyle birleştiği bir kaç hali göstermektir.

« Düyunuumumiye idaresinin Osmanlı mali siyasetini idare ettiği ve bu hususta malik olduğu salâhiyeti Avrupa bankerleri ve sermayedarları menfaatine kullandığı » söylenmektedir [48]. Yukarda zikredilen misallerin bu mutalaayı teyit ettiği görülüyor: 1905 de hükümetin aşarı tahsil sisteminde yapmak istediği tadilâta karşı Meclisin gösterdiği muhalefet salâhiyetlerin nasıl kullanıldığına güzel bir misaldir. Bu noktayı daha iyi anlamak için aynı hadisenin tafsilâtından bahsedelim.

Aşar tahsil sistemi çok suiistimale müsaitti. Şüphesiz Düyunuumumiye idaresinin teessüsünden evvelki zamanlara nisbetle vaziyette epeyce salâh hasıl olmuştu. Fakat 1905 te bile bizzat hükümet mevcut müşkülât ve itirazatın ehemmiyetini idrak eyledi ve vaziyeti ıslah etmek maksadile yeni bir sistem tatbikini teklif etti.

Bir çok senedenberi aşarda iltizam usulü tatbik olunuyor ve tahsilât bir sene evvelki hasıllata müsavi veya daha fazla veren mültezime ihale ediliyordu. Demiryolu mukavelerinden bir çoğu imza edildiği zaman meriyette bulunan sistem bu idi. İltizam için teklif olunan mikdar geçen se-

resmi veyahut ispiroto resmini lâğvetmek isterse bu suretle harekete hakkı olacaktır; şu şartla ki lâğvedilen vergiler yerine aynı ehemmiyette diğerleri ikame olunacak ve Düyunuumumiye meclisinin mutlak ekseriyeti de bu hususa muvafakat etmiş olacaktır » 1881 komisyonu zabıtları ve lâhikalar. ss. 117, 121-24.

Her ne kadar meclise terkolunan varidatı tadil meselesi kilometre teminatı ve borçların mürettebatı olmak için muhassas aşarın idare usulündeki tadilâtlarla ancak kıyas tarikile alâkadar idi ise de, hükümet böyle bir tarzı hareket ihtiyar ettiği taktirde maruz kalınacak müşkülât 1881 konferansındaki müzakerattan anlaşılmaktadır. 1905 te hükümetle olan bir ihtilâfta ecnebi menafi sahiplerinin muhalefeti, meclisin taraftar vaziyeti, hükümet komiserlerinin 1881 komisyonunda dermeyan ettikleri noktalara pek benzemektedir. Tadilât için kayıtları muhtevi olmasına rağmen hükümetle ecnebi menafi sahipleri arasında yapılan mukavelâtın filen statik olması, hükümetin idare usullerini yeni hükümet prensiplerine tevfiik hususunda yapacağı bütün teşebbüslere mani oluyordu.

[48] Earle, yukarda mezkûr eser s. 11.

neninkinden daha az olduğu takdirde aşar aynen tahsil olunuyor ve mahsul depolara konarak münasip fiat bulunduğu zaman satılıyordu. İltizam usulünün tatbiki müşkül veya gayri mümkün olduğu ahvalde bu tarzda tahsile demiryolu şirketleri muvafakat etmişlerdi. Hükümet, yukardaki usullerden her ikisinin de lâğvedilerek, beş senelik vasatı üzerinden ve nakten tahsilini ve tahsilâtın hükümet memurları tarafından yapılmasını teklif etti.

Hükümetin bu usulün tatbikini istemesinde mevcut suiistimallere çare bulmaktan başka bir saikin mevcudiyetini kabul için hiç bir sebep mevcut değildir. Devletin demiryolu şirketlerine ve düyunuumumiye idaresine karşı deruhte ettiği taahhüdattan kurtulmak fikrinin mevcut olduğunu tasavvur imkânsızdır. Hükümet tahsis olunan varidata dokunmamak ve bunları başka yerlere tahsis etmemek ve hasılatı şirketlere tediye etmekle vekaibinin ifa edildiği kanaatinde idi. Varidatın tahsilinde tatbik edilecek usulleri başkalarının tesbite hakkı olduğunu kabul etmiyordu. Hükümetin fikrinde, deruhte eylediği vekaip yeni bir sistemle de aynı derecede ifa olunabiliyorsa bu sistemi tatbik kendi salâhiyeti dahilinde idi.

Bu iddialara karşı Düyunuumumiye idaresi demiryolu şirketleri ve bankalar mühim itirazlar dermiyan ettiler. Mukavelelerin kabul eylediği esasa göre Düyunuumumiye memurları varidatın ihalesine resmen müdahale edecek, hazine memurları tarafından verilen havaleleri alacak ve bu havalelerden elde edilen mebalîğ imtiyaz sahiplerine verilecekti. Verginin mükellefler tarafından doğrudan doğruya ve nakten tediye edileceği bir sistem bu verginin mahiyetini değiştirecekti. Bu suretle düyunuumumiye memurları mukavelelere göre malik oldukları vazifeleri ifa edemiyecilerdi. Serdedilen bütün iddiaların esası diğer iki tarafın rizaları tahsil edilmeden hükümetin bir taraflı bir hareketile mukavelelerin tadil edilmekte olması idi. Meclisin iddiasına göre böyle bir vaziyet için mukavelelerde ahkâm mevcuttu ve hükümet yeni sistemi tatbik kararla vermekle hukukunu tecavüz ediyordu.

Yukarda hulâsa edilen iki noktai nazarı tahlil veya bunlardan hangisinin daha ziyade kanunî olduğunu tesbite lüzum yoktur [49]. Avrupa nok-

[49] Bunlar meclis zabıtlarından hulasa edilmiştir. Meclis noktai nazarını müdafaa için büyük bir gayret gösteriyordu. Biri meselenin hukukî mahiyetini ve diğeri iktisadî cihetini tafsil eden uzun raporlar hazırlanmış

tai nazarına göre mukavelelerin mahiyeti değişiyordu. Diğer cihetten h k metin iddialarında da haklı noktalar vardı. Elde edilen neticeler noktai nazarından dahi, (yeni sistem Avrupa vilâyetlerinin bazılarında tatbik edilmiş, ve Düyunuumumiye idaresinin iddiasına göre, pek fena neticeler alınmıştı.) demiryollarının ve bankaların menafii haleldar olup olmadığını taktir için Düyunuumumiye Meclisinin hükümetten daha iyi bir vaziyette bulunduğu kabul edilebilir. Fakat bütün bu mutalâat meselenin en ehemmiyetli noktasına temas etmemektedir. Asıl mühim olan nokta şudur: H k met ve memleketin menfaati m lâhazâsile düşünülen ve h k metin noktai nazarına göre arazisi dahilinde bulunan müessesatın hukukunu muhil bulunmayan bir h k met siyaseti alâkadar tarafların vekili sıfatile hareket eden Düyunuumumiye idaresi tarafından akamete uğratılmıştı. İddia olunabilir ki h k metin muzur addettiği şerait diğer taraflarla mukaddem bir itilâf aktile ref edilebilirdi. Bu, nazari olarak kabul edilebilir; fakat tatbikatta, h k met bir çok ahvalde mukaveleye imza koyan taraflardan yalnız birinin muvafakatının kifayet etmediğini görmüştü. Her zaman, bu muvafakat büyük m şk lâtle, uzun muhaberattan sonra ve ekseriya şeref ve izzeti nefisten fedakârlık etmek suretile elde edilmişti. Avrupa büyük devletlerinin ithalât resminin yüzde sekizden on bire iblâğına muvafakatini almak için Osmanlı h k meti bu devletlerle 1880 de m zakerata başlamış ve ancak 1907 de bu muvafakati elde edebilmişti. H k metin temettü ve pul resimlerini ecnebilere de teşmil etmek üzere yaptığı teşebbüsler de hemen aynı derecede uzatılmıştı. Eğer Osmanlı h k meti bu esnada alâkadarların m vafakatini almağa teşebbüs etmiş olsa idi, ecnebi sefaretlerinin, demiryollarına ve malî m essesata karşı gösterdikleri m zaherete şüphesiz daha ziyade kuvvet verilecekti. Bu gibi m zakeratın uzaması, ya

ve alâkadar taraflara, ecnebi devletler sefaretlerine ve Osmanlı h k metine taktim edilmişti. H k meti yeni sistemin tatbikini talike sevkeden hakikî sebebi tayin imkânsızdır. Babıâli bu esnada gümrük resminin tezyidi için Avrupa ile müzakerede idi. Halbuki bu meselede Düyunuumumiye meclisinin hukuku ile alâkadar bulunuyordu ve daha mühim bir siyasi mesele teşkil eden Makedonya meselesile de rabitası vardı. Aşarın idaresi meselesinden daha mühim mahiyette siyasi m zakeratla uğraşan h k metin Avrupanın itilâfg riz vaziyeti karşısında bu projelerden her ikisini de kaybetmektense yalnız birini elde etmenin daha iyi olduğunu düşünmüş olması da mümkündür.

hükûmetin siyasetinden vaz geçilmesine yahut da yeni iktisadî imtiyazlar mukabilinde evvelki mukavelelerin tadiline müncer olacaktı. Halbuki bu son halde ecnebi menafii Türkiyede daha derin yerleşmiş bulunacaktı. Velhasıl düyunuumumiye meclisi kendisiyle başa çıkılamıyacak kadar kuvvetliydi; hükûmetin teşebbüsleri akamete uğradı ve ecnebi şirketlerin hakları himaye olundu.

Şimdi, meclisin, hükûmet bankalar ve demiryolu şirketleri arasında aktolunan mukavelelerde üçüncü şahış sıfatile malik bulunduğu vazaif hakkındaki noktai nazarında görülen tahavvülâttan bahsedelim. 1893 de zuhur eden bir hâdise zikrolunmuştu. O zaman, meclis, muayyen varidatı üçüncü bir tarafa tahsis olunan bir vilâyette hükûmetin yapmış olduğu tadilâttan üçüncü tarafı haberdar etmekle vazifesini ifa etmiş olacağı kanaatını ızhar etmişti. Meclis, ihbarda bulunurken bu tadilâtın üçüncü tarafları zarara uğratıp uğratmadığını tetkik etmiyordu. Meclis, « müzakerata iştirak etmeksizin, hükûmetle alâkadar taraf arasındaki itilâfa göre hareket » edecekti.

Bu mutalâayı 1899 da serdedilen şu mütalâa ile mukayese ediniz:

« [Düyunuumumiye Meclisine] tahmil olunan asıl vazife muhasas aşarı toplamak için elinden geleni yapmaktır. » Yahut da meclisin vazifelerini 1893 ve 1905 de nasıl anladığını mukayese edelim :

1893 de « mevzuu bahs mukavelelere riayet ettirmek meclisin hakkı ve vazifesidir. » denilmişti. Halbuki meclis reisinin 1905 temmuzunda : « Tahvilât hamilleri zarara uğrayacak olurlarsa, menfaatlerini müdafaa ile mükellef olan ve zaaf veya bataeti neticesi olarak bu menfaati baleldar eden düyenuumumiye idaresine müracaata hakları olduğu » hakkındaki beyanatı pek başka bir noktai nazardır (50).

Osmanlı Hükûmetine yardım

Meclisin, Muharrem Kararnamesile muayyen vazaifine ve demiryolları mukavelelerinde üçüncü taraf sıfatıyla haiz bulunduğu mevkie ilâveten, bu ikinci vazifenin Osmanlı Hükûmetile, muayyen bazı bankalar arasında yapılan yeni istikraz mukavelelerine de teşmili Türk İmparatorluğundaki

(50) Yukarıya müracaat.

ehemmiyetini tezyit eylemişti. Meclisin bu vazifesine demiryolu şirketlerinden ve bankalardan bahsederken temas eylemiştik.

Tatbik olunan esas aynı idi: Meclis reisi, kilometre teminatı olmak üzere tahsis olunan varidatı tahsil etmek üzere, hükûmetle demiryolu şirketi arasında yapılan mukaveleye taraflardan biri sıfatıyla dahil bulunduğu gibi, hükûmet yeni bir istikraz aktetmek istediği ve düyunuumumiye idaresini faiz ve amortismanına tahsis olunan varidatı tahsile memur ettiği takdirde de, aynı tarzda bir taahhütte bulunuyordu. Meclisin bankalara karşı olan bu vazifesi demiryollarına karşı olan vazifesi kadar mühimdi. Filhakika, Türkiyedeki Alman demiryol teşebbüsünde görülen, demiryolu inşasile devlet istikrazatı arasındaki yakın rabıta hemen tamamen düyunu umumiyenin eseri idi. Meclisin Anadolu demiryolunun vekili sıfatıyla demiryolunun geçtiği yerlerdeki aşarın tahsilinde işgal eylediği vekil sıfatı 5 Mart 1903 Bağdat imtiyazile buna müşabih bir vazife kabul eylediği zaman oldukça ehemmiyet kesbetmişti. Bu imtiyaza göre 15500 franklık kilometre teminatının 11000 frangı yüzde dört faizli bir istikrazın senevi mürettebatı olmak üzere tespit edilmişti (51).

(51) Caillard ; Earle in yukarda mezkûr eseri, Bap. IV. Meclisin muhassas varidatını tahsili kabul eylediği devlet istikrazları şunlardı: 1903de yüzde dört faizli bir istikraza tahvil olunan, 1888 de Deutsche Bank ile yapılan yüzde beş faizli 60 milyon franklık istikraz ; 1890 da Osmanlı Bankasile yapılan yüzde dört faizli 113,625,000 franklık (Osmaniye) istikrazı ; 1896 da Osmanlı Bankasile yapılan yüzde beş faizli ve 74,380,000 franklık ; 1903 de Deutsche Bank ile yapılan yüzde dört faizli 54 milyon franklık (Bağdat — birinci seri) ; Osmanlı bankasından alınan 1901-1905 istikrazı 120,606,000 franklık ; Deutsche Bank ile 1905 de yapılan yüzde dört faizli ve 60 milyon franklık (teçhizat) ; Deutsche Bank sendikasile yapılan 1909 tarihli 108 milyon franklık (Bağdat — ikinci seri) ; aynı sendika ile yapılan 1909 istikrazı (Bağdat — üçüncü seri) 119 milyon franklık ; Osmanlı bankasile yapılan 108,355,000 franklık ; yüzde dört faizli, 1908 istikrazı ; Türkiye Milli Bankasile, 1913 de yapılan yüzde beş buçuk faizli (havuzlar ve tersaneler) istikrazı' 35 milyon franklık ; bir Fransız demiryolu sendikasıdan alınan 775 milyon franklık 1914 istikrazı. Bu seri istikrazların mecmu itibarı kıymeti 1,627,966,000 frank yahut 81,398,300 Türk lirası idi. G. B. Ravndal tarafından hazırlanan ve Amerika Müttehit devletleri Ticaret Nezaretinin raporları meyanında neşredilen Turkey, a Commercial and Industrial Handbank nam eser. s., 214 (Washington 1926).

Meclisin bu yeni mukavelelerle deruhte eylediği vazaif hakkındaki noktai nazarı evvelce zikredilen şekilde olmakla beraber bazı istikrazlara müteallik serdolunan mütalâalar, karileri alâkadar edebilir. 1896 istikraz mukavelesi mecliste müzakere edildiği zaman zapta şu şekilde bir mutalâa geçirilmişti: « . . . Meclisin bu mukaveleye müdahalesinden maksat, muhassas varidatın, taftiş, tahsil ve muayyen yerlere taksimi hususunda vekâlete munhasır olmak üzere Osmanlı Hükûmetine yardım etmektir. » 1901 de istikraz yapıldığı zaman ise Meclis « vekâletinin 1896 istikrazının idaresine müteallik olmak üzere ilân edilen şeraitle mukayyet olduğunu » beyan etti (52).

Saydı bahri istikrazı namiyle tanınan ve Deutsche Bank ile yapılan 1888—1903 istikrazına müteallik olmak üzere 1911 ve 1912de zuhur eden bir hâdise, meclisin bu vezaifi nasıl tefsir ettiğine güzel bir numune teşkil eyler. Bu istikrazın (saydıbahri) tesmiye olunmasına sebep Muharrem Kararnamesile, esasen meclise terk olunmayan yerlerden alınacak bu resmin istikraz faiz ve amortismanına tahsisi idi. 1911 Kânunuevvelinde Bağdat Vilâyetinde bu umumî verginin bazı talî kısımlarının tahsili hnsusunda müşkülâta tesadif olundu. Şurayı Devlet bu vergilerin ilgasına karar verdi. Bu vergiler, Deutsche Bank'a karşı bu istikraz için gösterilen karşılığın bir kısmını teşkil ettiklerinden ilgaları neticesi olarak Bağdat Vilâyetinin varidatı bu nispette azaldı. Deutsche Bank bu hareketi haber alınca, evvelce düyunuumumiye ile ve kendisiyle anlaşmadan hükûmetin vergileri ilga edemeyeceğini beyan etti.

Fakat meclis bu mektubu tetkik ederek, bankanın iddiasını bizzat hükûmete mi arzedeceğini, yoksa protesto yapılmasını düyunuumumiyeden mi beklediğini anlayamadı. Reis Sir Adam Block meclisin protesto etmesi beklenildiği taktirde müdahaleye hakkı olmadığı fikrinde idi. « Bazı mukavelâtın icrasile mükellef olan meclis ancak bunları himaye edebilir ve ihlâl edildikleri taktirde ise ancak, alâkadar tarafı keyfiyetten haberdar edebilir » diyordu. Meclis reisin mutalâasına iştirak etti ve Deutsche Bank'ın menafii, Bağdat demiryolu müdiri umumisi Mr. Gunther tarafından müdafaa olunduğu zaman bu fikirde ısrar eyledi.

Mr. Gunther, « istikraz mukavelelerinde yapılacak tadilât hakkındaki

ihtilâfatı hal etmek üzere yapılan tekliflerin hükûmete arzında ön ayak olmanın düyunuumumiye teveccüh ettiğini » iddia ediyordu.

Görülüyor ki, düyunuumumiye meclisinin vazaifi hakkında sarîh bir fikir ihtilâfı mevcuttu. Fakat Deutsche Bank'ın, müşkülâtı halletmek üzere yaptığı teklifatı meclis te muvafık bulduğundan reis : « Bu ihtilâfı efkâr üzerinde ısrar etmenin lüzumu olmadığını » beyan ve « Deutsche Bank tarafından dermiyan olunan sureti hallin Maliye nazırına tavsiye olunmasını teklif etti. » Deutsche Bank'ın noktâi nazarını izah eden Alman delegesi, Herr. Pritsch'in yardımı ve Deutsche Bank'ın, meclisin teşebbüsâtına muzaharet etmesi için Anadolu demiryolu şirketine verdiği talimat sayesinde mesele gerek meclisin ve gerek Deutsche Bank'ın arzusuna göre hallolundu. Fakat meclis, nihayet Deutsche Bank'ın talebine iştirak eylemekle aralarında müşterek bir menfeatin mevcudiyetini isbat eylemiş oldu .

Düyunuumumiye meclisinin ifayı deruhte eylediği başka bir vazife daha vardır. Demiryolu mukaveleleri ve devlet istikrazları ile yeni vazâif deruhte eylemesile meclisin ehemmiyetinin arttığını görmüştük. Bu yeni vazîfeler, ecnebi müteşebbislerin paralarının emniyeti için lüzum gösterdikleri şarait neticesi olarak deruhte olunmuştu. Meclis, hükûmetin resmî talebi üzerine harekete geçmiş olabilir. Fakat asıl saik haricî bir menbadan gelmemiş olsaydı meclisin yine bu varidatı idare edeceği ve hazineden de bu kadar para çekileceği tasavvur olunamazdı. Bazı varidatı tahsil için hükûmet tarafından doğrudan doğruya talep vukubulduğu hallerde meclis tamamiyle kendi kendine hareket etmiştir. Meselâ 1888 de lpek ve tütün öşürlerinden alınacak yüzde bir buçuk resmî munzamın hükûmet hesabına tahsili ile Ziraat bankasına ve Maarif nazaretine tevdi, Düyunuumumiye meclisinden rica olundu. 1890 da da palamut ve afyon âşarının tahsili düyunuumumiyeden istenildi.

1898 den itibaren, hükûmet kilometre teminatı ve 1890 ve 896 istikrazları mürettebatı için muhassas âşar üzerine yüzde yarım olmak üzere yeni bir resmî munzam vazeyledi.

Bu munzam resmin tahsili dahi düyunuumumiye havale olundu. Her ne kadar meclisin vazaifinin bu suretle genişlemesi, hükûmetin düyunuumumiye idaresi hakkındaki fikrine bir delil ise de, bu şekilde tahsil

olunan varidatın ehemmiyeti, demiryolu ve istikraz mukaveleleriyle tahsil edilen varidatın ehemmiyetile mukayese olunamaz.

Yine, 1907 nisanında Avrupalılarla yapılan yeni gümrük mukavelesi neticesi olarak meclisin vazaifi arttı. Yeni muahedelerin esas mevzuunu teşkil eden yüzde üç munzam resmin tahsilini devletler, dünyuuumumiye meclisine havale ettiler. Bu munzam resim çok ehemmiyetlidir. İlerde tekrar mevzuubahis olacaktır [54] .

Nazarı dikkatimizi şimdilik Muharrem kararnamesi ve meclisin üçüncü bir taraf sıfatile iştirak eylediği demiryolu ve istikraz mukaveleleri mucibince idare olunan ve hükümet hesabına tahsil edilen varidata hasreterek Osmanlı İmparatorluğu varidatından ne kadarının dünyuuumumiye idaresi elinde bulunduğunu tetkik edebiliriz. Bu suale doğru cevap vermek için elimizde mecmu varidatı bildiren rakamlar bulunmak lâzımdır. Halbuki bu erkamı elde etmek gayri mümkündür. 1882 den evvel maliye umurunun ne kadar karışık olduğunu gördük. O tarihten sonra dahi İmparatorluk bütçeleri pek şayanı itimat değildi. 1874 - 875 varidatı resmen yirmi iki milyon Türk lirası tahmin olunmuştu. 1908 de hükümeti müstebideye nihayet verilerek genç Türkler zimamı idareyi ellerine aldıkları zaman malî vaziyeti doğru olarak gösterecek bir bütçe tanzimine çalışılmıştı. 1910-11 de Cavit beyin hazırladığı bütçe yirmi altı milyon Türk lirasına yakındı. Bu iki miktarın vasatisini alırsak, tahminî olmakla beraber mukayeseye esas tutabileceğimiz bir miktar elde ederiz. Yirmi dört milyon liralik umumî varidatla dünyuuumumiye idaresinde bulunan kısmı mukayese edebiliriz. İdarenin raporlarına nazaran Muharrem Kararnamesi mucibince tahsil eylediği varidat 1898 de iki milyon iki yüz elli bin lira idi; bundan başka kararname haricinde olarak idare istikrazlar hesabına 545.000 , demiryolları teminatı için 760,000 ve hükümet hesabına da 75,000 lira tahsil eylemişti. Bu varidatın yekûnu 5,630,000 lira tutar ki muhammen umumî varidatın yüzde (23,46) sını teşkil eder. 1882-1898 senelerinde bu nisbet belki biraz daha azdır. Fakat 1898 den sonra, demiryol inşaatı faaliyetinin çoğalması ve devlet istikrazlarında dünyuuumumiye idaresinin daha fazla rol oynaması neticesi olarak imparatorluk varidatının daha büyük bir kısmı dünyuuumumiye idaresine geçti. Bu esas üzerinden dünyuuumu-

[54] Aşağıda yedinci baba bakınız.

miye İdaresinin Türkiye varidatının dörtte birini idare ettiğini söylemek doğru bir tahmin olabilir [55] .

Fakat meclisin idare ettiği varidatın umum varidata nisbetinden daha mühim olan nokta memleketin mütedavil menabii servetinin bu idare elinde bulunması idi. Muharrem kararnamesi bilvasıta vergileri dünyuumumiyeye terk etmişti.

Demiryollarının inkişafı neticesi olarak bunların geçtikleri yerlerin âşarı da meclis idaresine devrolundu; bilâhare devletin yaptığı istikrazlara karşılık gösterilen âşar da idarenin elindeki âşarı çoğalttı. Bütün bunlara ilâveten bazı varidat da hükümet hesabına tahsil olunuyordu.

Türkiye, ecnebilere terkolunmiyan menabii inkişaf ettirmek suretile varidatını tezyit etmek istediği zaman, daima her taraftan müşkülâta tesadüf etmiştir. İthalât rüsumunu tezyit hakkı ancak Avrupa devletlerinin müvafakatile istimal olunabiliyordu. Yeni pul resmini ve temattü vegisini teşmil etmek istese aynı memleketler muhalefet gösteriyor ve kapitülâsyonlara istinaden tebaaları için bu vergilerden muafiyet iddia ediyor yahut muvafakat için ecnebi tüccarı ve malî menafie muzur addolunan kanunların tadilini şart koyuyorlardı. Gayrı menkuller üzerinden alınan vergilerle askerî bedeli nakdinin varidatını arttırmaya imkân yoktu. Teminat gösterilmeyen yegâne mühim inhisar olan posta ve telgraf varidatı ise, bilhassa halkın ziraatla meşgul ve mahallî işlerle daha ziaade alâkadar olduğu bir memlekette, güçlkle arttırılabilirdi. Türkiyenin en iyi ve en ziyade te-zayüde müsait varidatı ecnebi alacaklıların elinde bulunuyordu.

İmparatorluğun malî itibarı esas itibarile dünyuumumiye meclisinin itibarına istinat ediyordu.

1882 den evvel Avrupalılar Osmanlı Bankasına itimat ettikleleri gibi bu tarihten sonra da hükümetten ziyade, Avrupalıların idaresinde bulunan bir müessese olmak itibariyle, dünyuumumiye idaresine itimat ediyorlardı. Hükümet dünyuumumiyeden, memleketin imar ve inkişafı hususunda istifadeye hazır bulunmakla beraber tarafgirane olmıyan saiklerle hükümetinde ıslahı kabildi. Filhakika bu saikler mevcuttu; fakat bitaraf değildi. Meclisin büyük bir gayretle müzaharet gösterdiği demiryolu ve sair malî projeler esas itibariyle ticarî teşebbüslerdi. Memleketin sekenesi menfaa-

[55] Du Velay, yukarda mezkûr eser ss. 317-18 ; Caillard'in eseri ; Comptes Rendus ; senelik raporlar.

tine inkişafı bunlar için ancak talî bir saik olabilirdi.

1785den evvel Türkiyeye giren para ile düyunuumumiyenin teessüsünden sonra giren para arasında en mühim fark bu tarihten sonra giren paralar için gösterilen teminatta idi. Her iki halde de saik aynı idi : müteşebbisler için kâr. İmparatorluğun malî itibarı şüphesiz Düyunuumumiye İdaresine karşı gösterilen itimattan müstefit oluyordu. Ecnebi sermayesi daha emin bir vaziyette idi, tehlike azalmıştı ve kâr çoğalmıştı. Meclisin Muharrem kararnamesi haricindeki varidatı o kadar inkişaf etmişti ki 1898 senesinde kararname harici varidat kararnameye dahil varidattan bir milyon lira fazla idi. Mart 1923 tarihinde « Meclisin idare ettiği kararname harici istikrazlar 56 milyon Türk lirasına baliğ oluyordu. Halbuki kararnameye dahil istikrazların miktarı bundan on milyon azdı. Osmanlı hükümeti ise varidatın ancak yirmi beş milyonunu elinde tutuyordu. » [56].

Amelî bir noktâi nazardan, Düyunuumumiye İdaresi, teessüse tekaddüm eden spekülâtif devrden kurtarılan sermayeleri muhafazadan ziyade memleketin inkişafında bir âmil olmak itibarile haizi ehemmiyetti. Bu müessese bilhassa kararnameye tekaddüm eden devlet istikrazı hâmillerinin menafiini muhafaza için teessüs eden bir teşekkül iken memleketin iktisadî istismarına çalışan Avrupa sermayesinin bekçisi olmuştur. Osmanlı İmparatorluğunun Avrupaya ve dünyaya karşı açılması mühim kârlar temin etmiş ve bu kârların husulü de, ancak düyunuumumiye meclisinin müdahalesile mümkün olmuştur.

[*] Ravndal'ın yukarda mezkûr eseri.

Yedinci bap

Meclisin Avrupa devletleri namına faaliyeti

Düyunumumiye Idaresi, ilk yirmi senelik mevcudiyeti esnasında tedricen İmparatorluğun en mühim malî bir müessesesi olmuştu. Fakat, 1907 de Düyunumumiye üzerine daha mühim ve nim resmî bir vazife aldı. Bu da yeni gümrük muahedeleri neticesi olarak takarrür eden yüzde üç gümrük resmî munzamını, Avrupa devletlerinin vekili sıfatite tahsil etmekte.

Bu tarihten evvel Meclis, hem hâmillerin mümessili hem de Osmanlı hükûmetinin bir dairesi olarak çalışıyordu. Bilâhare başka sahalar da da çalışmağa başladı. Hâmillerin mümessili sıfatıyla işgal eylediği mevki diğer ecnebi sermayedarların ve bankerlerin menafiini himaye edecek şekilde genişledi. Bir hükûmet dairesi olmak üzere işgal eylediği mevki ise, Avrupadan Babıâliye daha iyi şeraitle istikrazda bulunmak ve bazı varidatı hükûmet hesabına tahsil etmek suretile inkişaf etti. Bir hükûmet dairesi noktai nazarından, muamelâtı daima resmî olmakla beraber ecnebi müessesat noktai nazarından hususî idi. Düyunumumiye Idaresinin nasıl, demiryolları ve bankalarla el ele yürüdüğünü gördük; bu müessesatın mensup bulunduğu devletlerden resmi munzamın tahsili için bir vekâlet alması kadar tabii bir şey olabilir mi idi?

Meclisin vazâifine yapılan bu yeni ilâve karışık bir vaziyetin neticesi olarak yapılmış olmakla beraber tetkiki icap eden üç mühim âmil tefrik edilebilir. Bu âmiller: 1) Avrupa devletlerinin Makedonya'da ıslahat hususundaki talepleri; 2) Osmanlı hükûmetinin muzayakai maliyede bulunması ve gümrük resminin tezyidini rica etmesi; 3) Gümrük resimlerinin tezyidinden hasıl olacak fazlai varidat üzerinde Osmanlı tahvilât hâmillerinin malik buldukları hak.

Makedonyada ıslahat

Osmanlı İmparatorluğunun Makedonya namı altında tanınan kısmı Se-

lânik, Manastır ve Kosova vilâyetlerinden mürekkepti. Bu sahada ıslahat meselesi Berlin muahedesile başlamıştır. Bu muahede ile Sultan Makedonyada vaziyeti düzeltecek ıslahat icrasını vadeylemişti. ıslahat, devletleri memnun edecek derecede yapılamamış, fakat bu devletlerden hiç biri hususî imtiyazlar iddia eden Rusya ile Avusturya arasında ciddî bir münaaza çıkarmaktan korkarak, Sultanı tazyik etmek istememişti. Bu sebeple bu vilâyetlerdeki ahval, kısmen âşar tahsilindeki suiistimallerden, kısmen de ahalinin İslâm ve hristiyanlardan mürekkep ve fevkalâde milliyetperver bulunmasından kolayca tahrike müsait olmasından dolayı şayanı esef bir şekilde devam ediyordu [1].

1902 de vilâyetlerdeki malî ahvalin bilhassa ıslaha muhtaç olduğu anlaşılmıştı. Daha evelki vaziyetle de alâkadarız. Selânikteki Fransız konsolosu Mr. Steeg uzun bir müddettenberi ıslahat projelerile ve şayanı kabul bir sureti hal için icap eden hususatla meşgul oluyordu. M. Delcassé'ye 28 teşrinievvel 1902 tarihile gönderdiği bir tahriratın âşar tahsili usullerinin sebebiyet verdiği idarî müşkülâta nazarı dikkati celbeylemişti. Âşarın kısmı azamı nüfuzlu memurlara ihale olunuyor ve bunlarda, rapora nazaran, salâhiyetlerini suiistimal ediyorlardı. Aşar ekseriyetle kilometre teminatı olmak üzere tahsis edilmişti. Hasılat da düyunuumumiye idaresine tevdi olunuyordu. Mr. Steeg'in fikrine göre « bu varidatı düyunuumumiyenin aynen tahsil etmesi bu gayri kabili tahammül suiistimallere nihayet verecekti. » 15 kânunuevvel 1902 de yazdığı bir tahriratta, Mr. Steeg kendisine lüzumlu görünen ıslahatı hulâsa ediyordu. Fikrinde bu vilâyetlerde hakikî malî teşkilâta lüzum vardı, aksi taktirde « vaziyette salah ümit etmek hayalî bir şey » olacaktı. Her vilâyetin bir bütçesi olmasına, iyi bir teşkilâtın varidat ve masarifi kontrol etmesine ve her kısmın varidatı o vilâyet dahilinde sarf edilmesine ve bu suretle merkezi hükûmete para gönderecek yerde memleketin bu kısımlarının da müstefit olmasına lüzum görüyordu.

[Bitmedi]

[1] Makedonya meselesi H.N. için Brailsford'un « Macedonia, its races and their future » nam eserine müracaat (Londra 1906)

Faiz alacağı resülmal sahibinin halefi için de doğar, binaenaleyh alacağın temlikinde faizler de temlik tarihinden itibaren mümellikünle için husule gelmeğe başlar. Bununla beraber bazı hususî hallerde faiz alacağı resülmale tasarruf eden kimse için değil başka bir şahıs lehine doğar :

1. 112 nci maddenin birinci fıkrası [T. B. K. mad. 111 I] mucibince âkitler bir para deyninin tesisinde faiz alacağının alacaklı için değil üçüncü bir şahıs menfaatine doğmasına razı olabilirler ¹⁹.

2. Alacaklı resülmali tamamen muhafaza ederek müstakbel faizleri X e temlik edebilir ²⁰.

3. Resülmal üzerinde intifa hakkı olduğu zaman da vaziyet böyledir: faiz alacakları intifa edenin şahsı için doğar²¹.

4. Alacaklı resülmale temlik etmekle beraber müstakbel faizlerin kendi menfaatine işlemesi hakkını muhafaza edebilir ²².

Bütün bu hallerde faiz alacağının doğumu resülmalin varlığına bağlıdır. 2 inci halde meselâ alacaklı müstakbel faizleri X e temlik ettikten sonra, kendisinde kalan resülmali edayı kabul veya ibra suretile iskat ederek X in muhtemel vaziyetini neticesiz bir hale getirir.

Resülmal mevcut oldukça faizler işler. Bununla beraber borçlu hakkında bir aciz vesikası veya iflâs hükmü verilirse faiz durur. İcra ve İflâs Kanunu 149 ve 209.

Doğmuş bulunan faiz alacağı da, resülmale bir dereceye kadar tabi kalır. Alacağın temlikinde 170 inci maddenin üçüncü fıkrası [T. B. K. mad. 168 III] mucibince işlemiş faizlerde iktisap edene geçmiş farzolunur²³.

¹⁹ İmparatorluk Mahkemesi 94 sahife 137 ye müracaat.

²⁰ Aşağıda § 28 not 31e müracaat. Eğer alacaklı resülmali muahharan Y e temlik ederse evvelce temlik edilmiş olan faizler X lehine doğmakta devam ederler.

²¹ Kanunu Medenin 773 üncü maddesinin [T. K. M. mad. 745] metnine göre intifa hakkı sahibinin faizleri tahsilden başka salâhiyeti yoktur. Fakat bu hak her halde alacaklıyı bertaraf eder. *Leemann* mütalâa 33 mad. 774e bakınız. Eğer bundan maada intifa hakkı sahibine faiz alacaklarında diğer suretlerle (tecil, ibra, temlik) tasarruf hakkı verilmek icap ediyorsa, intifa hakkı esnasında faizlerin intifa hakkı sahibinin lehine doğduğunu kabul etmek daha doğrudur. Bu mânada *Wieland* 774.

²² İmparatorluk Mahkemesi 98. s. 920

²³ Bilâkis işlemiş faizler alacak üzerinde tesis edilen rehne dahil değildirler. Kanunu Medeni 904 I [T. K. M. mad. 873]

Faizler 128 inci maddenin birinci numarası [T. B. K. mad. 126 No. 1] mucibince müruru zamana uğramamış bulunuyorlarsa 133 üncü maddeye [T. B. K. mad. 131] tevfikan resülmal ile beraber müruru zamana uğrarlar. Eda veya sair suretlerle meselâ ibra ile resülmalin sukutu, muhafazaları meşrut olmadıkça ve yahut vaziyet aksini icap ettirmedikçe, prensip itibarile 114 üncü maddeye [T. B. K. mad. 113] nazaran faizlerin de sukutunu intaç eder²⁴; 89 uncu maddenin ikinci fıkrası [T. B. K. mad. 88 II] bu kaidenin bir neticesini ihtiva eder: « Alacaklı resülmal için makbuz vermişse faizlerini de tahsil etmiş sayılır²⁵. »

Faizle resülmal arasındaki bu merbutiyet alacak için tesis edilen menkul rehninin faizleri de temin etmesile dahi tezahur eder. Kanunu Medenî 891 [T. K. M. mad. 860]; gayri menkul rehninde de böyledir. Kanunu Medenî 818 [T. K. M. 790]; fakat teminat rehinin paraya çevrilmesinden veyahut iflâsın açılmasından evvel işlemiş üç senelik faizle mahduttur²⁶. Kefilin mesuliyeti de 499 uncu maddeye nazaran [T. B. K. mad. 490] aynı suretle geçmiş günler faizlerine ve müddetle mukayyet olarak akti faize de şamildir.

Faiz alacağı, resülmalin mütemmim bir cüz'ü olmayıp teferruattandır. Binaenaleyh borçlu ifası lâzım gelen alacağı tesviye etmeksizin yalnız faizleri ödemek isterse bu halde — 69 uncu maddenin [T. B. K. mad. 68] müsaade etmediği — kısmen tediye mevzu bahis olmaz²⁷. Bilâkis 85 inci

²⁴ 85 inci maddenin birinci fıkrasına [T. B. K. mad. 84 I] göre alacaklı, faizler aynı zamanda tesviye edilmeyorsa resülmali kabule mecbur olmadığından resülmalin ihtirazî bir kayıt dermeyan edilmeksizin kabulü, işlemiş faizlerin ibra edildiğine delâlet eder. Bu ibra 114 üncü maddenin ikinci fıkrasında [T. B. K. mad. 113 II] farzedilmiştir. Eger hal ve vaziyetten alacaklının işlemiş faizleri ibra etmek istemediği veya buna muktedir olmadığı anlaşılıyorsa bu faraziye mevcut değildir. Meselâ faizler temlik edilmişse alacaklı buna muktedir değildir. *Becker*, mutalâa 3 mad. 114 e müracaat. Fikrimce alacaklının bir taraflı ihtirazî bir kaydı da kâfidir. (Başka bir fikir *Oser*, mutalâa 2 mad. 89), filhakika borçlu bu kayda rağmen resülmali tesviye ederse faiz alacaklarının muhafazası için zımnî bir akit mevcut demektir.

²⁵ Bu hüküm lüzumsuzdur. Bu netice faizin mahiyetinden ve 114 üncü maddenin ikinci fıkrasında [T. B. K. mad. 113 II] tesis ettiği faraziyeden hasıl olur. 89 uncu maddenin ikinci fıkrası ve 114 üncü maddenin ikinci fıkrası [T. B. K. 88 II ve 113 II] arasındaki münasebet için *Oser*'de muhtelif reylerle bakınız.

²⁶ Aynı suretle İcra ve İflâs Kanunu madde 144 IV, 157 II müracaat.

²⁷ *Oser*, mutalâa, 1 b. mad. 69

maddenin [T. B. K. mad. 84] hususî hükmü mucibince alacaklı faiz ve masraflar olmaksızın resûlmali kabule mecbur değildir.

Faiz umumiyet itibarile, adli tarikte resûlmal ile aynı zamanda istenebilir. Fakat asrı hazır hukukuna göre ayrı ayrı da talep olunabilir²⁸.

Faiz alacağı hâmile muharrer bir senede (faiz senedi, kupon) tecesüm ederse daha müstakildir : Resûlmal mevcut olmasa bile doğabilir²⁹, ve bundan sonra da devam eder. 114 üncü maddenin üçüncü fıkrası [T. B. K. 113 III] ; intikali senedin naklile olur ve 170 inci maddenin üçüncü fıkrası [T. B. K. 168 III] hilâfına olarak resûlmalin de intikalini farz ettirmez.

III. Para borçları bizatihi faiz tevlit etmez³¹. Faiz ödemek borcunun hususî bir senedi bulunmak icap eker : faiz borcu bir hukukî muameleye veya kanuna istinat edebilir³².

1. Hukukî bir muameleye istinat eden borçlar, umumiyetle bir akde müstenittirler : aktî faiz, bilhassa karzda, madde 313 [T. B. K. 307], yahut beyide semenin muaccel olduğu hallerde görülür³³. Fakat vasiyette de, müteveffa dahi müeccel bir vasiyet için faiz şartedebilir.

2. Kanunî faizler. Tarafların iradeleri haricinde kanun tarafından tevlit edilen borçlardır. Bu haller o kadar çoktur ki bunlara nispetle faiz tevlit etmeyen para borçları pek azdır denilebilir. Tarafların mukavelesi olmaksızın faizin lâzım geleceği hallerin en çok tesadüf edilenleri şunlardır :

²⁸ Roma hukukunda geçmiş günler faizleri ancak esas alacağın teferruatı olarak istenebilirler. *Dernburg, Pandectes II § 29*

²⁹ Faiz mefhumundan bu inhiraf hâmile muharrer senetlerin mahiyetine, işin icap ettirdiği emniyete istinat eder. Fakat bu hakikati halde borçlunun mevcut olmıyan bir para için faiz vermesi değildir: Eger vadesi hulûl etmeyen kuponlar hâmile muharrer senette tesviyesinde teslim edilmemişlerse borçlu bunları resûlmal üzerinden mahsup edebilir. Alman Kanunu Medenisine bakınız § 803.

³⁰ Kanunu Medenin 904 üncü maddesinin ikinci fıkrasına [T. K. M. mad. 873] müracaat.

³¹ Ticarî münasebetler müstesna olmak üzere bilhassa karzda. Madde 313 [T. B. K. mad. 307] .

³² Roma hukukunda hâkim faiz tahmil edebilirdi; (*Oser, mutalâa II 2, mad. 69*) maddî hukuka göre müddaiye verilmesi lâzım gelen şeyden maadasına hükmolunmasına müsaade etmeyen asrı hazır usulü muhakemesinde hâkim böyle yapamaz.

³³ Kambiyo borcu bittabi faiz tevlit etmez. Madde 725 II.

a) Geçmiş günler faizleri, madde 104 [T.B.K. 103].

b) Bazan da temerrüt halinde faiz işlemez. Fakat yalnız dava veya takibin açılmasından itibaren ceryana başlar, madde 105 [T.B.K. 104]. Bu faizlere usulü muhakeme faizleri *intérêts de procédure* denilir³⁴.

c) Zarar ve ziyan mefhumundan husule gelen bir neticede tazminata zararın husule geldiği 35 günden 36 itibaren faiz yürütülmesidir. Aksi taktirde tazminat derhal ödenmediği için hak sahibi tamamen tatmin edilmiş olmaz.

d) Aynı sebepten dolayı masraflardan doğan borçlarda faiz, masrafın ihtiyar edildiği günden başlar³⁷. Bu nokta vekâlette 402 inci maddede [T. B. K. mad. 394]; vekâleti olmaksızın başkası namına tasarrufta 422 inci maddede [T. B. K. mad. 413]; komisyonda 431 inci maddede [T. B. K. mad. 422] ve şirkette 537 inci maddede sarahaten beyan edilmiştir; diğer masraf tesviyeleri hallerinde aynı suretle bu hükmü kabul etmek lâzımdır.

e) İade edilecek paralar için de, kanun bazı hallerde, borçlunun bu paradan istifade edip etmediğini yahut alacaklının bu paradan mahrumiyeti dolayısıyla bir zarara uğramış bulunup bulunmadığını tetkike lüzum görmeksizin faiz hükmü vazetmektedir. 195, 208 ve 173üncü maddeler mealine göre [T. B. K. mad. 192, 205, 171] semeni mebiin iadesinde vaziyet böyledir. Fakat 109 uncu madde [T. B. K. mad. 108] mucibince fesih halinde bu hüküm ceryan etmez³⁸.

³⁴ Borçlar Kanunu (Alman kanununun 285 inci maddesine muhalif olarak) temerrüt için kusurun mevcudiyetini şart addetmediğinden borçlu daima takibin başlamasından veya davanın açılmasından itibaren temerrüt halindedir. Binaenaleyh Borçlar Kanununa göre « usulü muhakeme faizleri » geçmiş günler faizlerinin bir şeklidir ve bunlardan ancak temerrütten itibaren ceryan etmemesi itibarile ayrılır. *Oser*, 105 inci maddeye müteallik 4 numaralı mutalâasında kanton usulü muhakemesi kaidelerinden usulü muhakeme faizleri istihraç etmekle hata etmiştir. Fikrimce bu kaideler 105 inci madde ahkâmını kat'iyen değiştirmezler.

³⁵ Şimendiferle nakliyata müteallik kanunun 42 inci maddesinde hususî ahkâm vardır: Zarar ve ziyan istenildiği günden itibaren yüzde 6 faiz ceryan eder.

³⁶ Alman Kanunu Medenisi § 849 ve aşağıda § 15 not 52 ye müracaat.

³⁷ Aşağıda § 17 müracaat.

³⁸ Aynı zamanda 400 [T. B. K. 392] ve Kanunu Medenin 401 inci [T. K. M. mad. 385] maddelerine müracaat.

f) 213 üncü maddeye [T. B. K. mad. 210] nazaran âdet bu yolda ise yahut müşteri mebiden semere veya diğer türlü hasılat istifa imkânını elde etmişse semeni mebi faize tabidir.

g) Karşılıksız bir çek çekmek te « ceza » denilebilen hususî bir faiz tevlit eder. Madde 837.

IV. Faiz miktarı, mukavele veya örf ile başka bir miktar tespit edilmişse 73 üncü maddeye göre $\frac{0}{0}$ 5 dir.

1. Poliçeye müstenit takiplerde kanunî faiz 768 ve 769 uncu maddelerin hususî hükümleri ile $\frac{0}{0}$ 6 ve geçmiş günler faizi de 104 üncü madde mucibince $\frac{0}{0}$ 5 dir; fakat tacirler arasında banka iskontosu $\frac{0}{0}$ 5 i tecavüz etmekte ise bu iskonto hâddine müsavidir. Bundan geçmiş günler faiz haddinin $\frac{0}{0}$ 5 den aşağı olamayacağı neticesini çıkarmak lâzımdır. Diğer hallerde kanunî faiz birinci derecede örfen tayin edilen bir haddir ki memlekette müstamel rayiç bu miktara varıyorsa yüzde 5 ten aşağı olabilir.

2. Hukukî bir muameleden hasıl olan faizlerin haddi birinci derece mukavele ile ^{38a} (yahut müteveffanın vasiyetnamesile) ve mukavele olmadığı takdirde âdetle ³⁹ yani faiz şartedildiği zaman tatbikatta umumiyetle kabul edilmekte olan hadle, ve nihayet âdetin tespiti mümkün değilse 73 üncü madde ile tayin edilen hadle yani $\frac{0}{0}$ 5 ile tayin edilir. Faiz için azamî bir had yoktur. Bununla beraber müstesna bir dereceden yükseltilmiş bir had (yahut borçlunun müfrit bir mukabil bedel) 21 inci maddeye müsteniden mukaveleye itiraza müsait bir gabin ieşkil eder ^{39 a}. Kanunu Medeninin 795inci maddesinin ibaresine göre Kanton hukuku gayri menkul rehinle temin edilen alacaklarda faizin azamî haddini tayin edebilir.

V. Faizin faizinin de (*anatocisme* faiz mürekkebi) hesap edilmesi, bir az uzunca bir devrede, ekseriya borçlunun beklemediği bir derecede borcun sür'atle çoğalmasını intaç eder. Bunun için borçlar kanunu eski ahkâmı umumiye gibi faizi mürekkebi tehdit etmiştir:

^{38a} Faize mütedair mukavele şarta muallak olabilir. Aynı suretle faiz haddi müstakbel hâdiselere meselâ borçlunun işlerinde tahakkuk ettireceği kâra tâbi kılınabilir.

³⁹ Taraflar faizi takarrür etirmekle beraber haddini tesbit etmedikleri takdirde; yahut haddin tesbitini mahfuz tutup ta bilâhare uyuşamadıkları takdirde Mad. 2

^{39a} Aşağıda § 40 müracaat.

1. İttasında temerrüt edilen faizlerin üzerine geçmiş gün faizleri işlemez. Fakat ancak takibin başlamasından veya davanın açılmasından itibaren işler. 105 I.

2. Hilâfına bir mukavele (temerrüt faizlerine de faiz işleyeceği şartını havi) 105 inci maddenin ikinci fıkrasına göre cezaî şartlara müteallik hükümlere tevfikân taktir olunmalıdır. Binaenaleyh bu, hâkim tarafından 163 üncü maddeye tevfikân tahfif olunabilir.

3. Bu kabilden yani (işlemiş faizlerin resülmale ilâve edilerek onunla beraber faiz yürütüleceğine dair şartı mutazammın akit) karzda 314 üncü maddenin üçüncü fıkrası mucibince batıldır⁴⁰.

4. 105 inci maddenin üçüncü fıkrasına nazaran geçmiş günler faizleri üzerine geçmiş günler faizi hesap edilemez. 105 inci maddenin siyakı ibaresi nazarı itibâra alınınca fikrimce bu geçmiş günler faizleri takipten veya davanın açılmasından sonra da kendiliğinden faiz tevlit etmiyecek demektir⁴¹.

Faizler işledikten sonra resülmale ilâve edilerek üzerlerine faiz işletilmesi için bir mani yoktur⁴². Bu, karzda 314 üncü maddenin üçüncü fıkrasına müsteniden; diğer borç rabitalarında ise, yeni mukavele ile borçlunun resülmale ve binaenaleyh bundan sonra vereceği faizin miktarına muttali olması hasebiyle faizi mürekkebe mahsus tehlikenin mevcut olmaması vaziyetinden istihraç olunur^{42a}.

VI. 73 üncü maddenin ikinci fıkrasına göre mukavele ile faizin suiistimaline mani olacak zecri tedbirlere müteallik hükümler hukuku âmmeye aittir. Eski borçlar Kanunundan iktibas edilmiş bulunan

⁴⁰ Faizi mürekkep mukavelesinin karzda diğer mukavelelerden başka suretle tedvin edilmesinin sebebi anlaşılmıyor.

⁴¹ Oser 105 inci maddeye müteallik 4 numaralı mutalâasında başka bir fikir dermeyeran etmektedir. Yukarıda not 34 e müracaat.

⁴² Tediye edilmemiş olan bir borca müteallik devrenin hitamında yapılan tesviyei hesapta bu neviden bir mukavele zimnen mevcut olabilir. İmparatorluk Mahkemesi 95, sahife 19.

^{42a} Haksız mal iktisabında faizi mürekkep hakkında aşağıda § 53 müracaat.

⁴³ Faiz meselelerinde suiistimaller hakkında TF. 17 s. 665 ; 22 s. 842

⁴⁴ Fikrimce Kanunu Medenin 95 inci maddesinden bilâkis kanton hukukunun gayri menkul rehnile temin edilmiş alacaklardan maada hususlarda faiz haddini tesbit edemiyeceği anlaşılır.

bu hüküm , muaddel Borçlar kanununun 21 inci maddede gabni nazarı itibara alması ile ehemmiyetini kaybetmiştir. Bununla beraber murabahaya müteallik kanton kanunları sade cezaî noktadan değil, hukukî noktadan mevzu bahis olabilirler; meselâ bunlar Borçlar kanununun 21 inci maddesinin vazettiği fesih hakkı yerine murabahaya müstenit mukaveleyi butlana maruz kılarlar.

§ 11. Alternatif borçlar (*Wahlobligationen*)

I. Bir borç, içlerinden yalnız birisi ifa edilmek üzere müteaddit bedelleri ihtiva edebilir. Alacaklının veya borçlunun veyahut bir üçüncü şahsın, iradesi bunlar arasında birinin ifasına karar verecekse bu kabil borçlar alternatif borçlardır. Eğer bu tayin başka bir hale muallâk ise¹ alternatif bir borç mevcut değildir. Bir şeyin ifası ve ifa edilmediği halde digerinin yerine kaim olması lâzım gelen hallerde kezaik alternatif bir borç değil fakat iki « bedel mevzuu » arasında tesadüfî bir rabıta mevcuttur^{1 a}; meselâ borçlu akti borcunu ifa etmezse 97 inci maddeye [T.B. K. mad. 96] göre zarar ve ziyanla mes'uldür; aynı suretle istihkak davasının müddei aleyhi davanın mevzuunu teşkil eden şeyi teslim etmezse kıymetini vermeğe mecburdur². Alternatif borç. Şarta bağlı bir borç *obligation Conditionnelle* değildir, zira gayri muayyenlik bir şeyin ifası lâzım olup olmadığı noktasında değil fakat yalnız muhtelif bedellerden hangisinin ifası lâzım geleceği hususundadır. Cinsiyle muayyen bir borç gibi [yukarda § 8 müracaat] alternatif borcun muhtevası gayri muayyendir, şu manadaki muhtelif mevzular ifa vasıtası gibi hesaba dahil olurlar, fakat cinsiyle muayyen borçta bütün bu şeyler aynı cinsten oldukları al-

¹ A. B ye bir bisiklet vadeder; fakat B nin bunu diğer birinden alması halinde de diğer bir şey vadeyleyler.

^{1 a} Fransızcaya tercüme edenlerin notu: *Rogin, La science juridique pure* III. 963: "Bedel kelimesile dar manasında borç tesmiye edebileceğimiz borçlunun vazifesini kastediyor ve müfekkeremizde bu vazifeyi alâkadâr şahıstan ayırıyoruz. Aynı zamanda mevzu *objet* tabirini de kemali dikkatle bedelin ihtiva ettiği maddî şeye veya maddî fiillere hasrediyoruz. „ Bu suretle bu şeyi ve bu faaliyetini kendisile alâkadâr vazifeden tecrit ediyoruz. Almandada *Leistungsgegenstand* denilen bu mevzudur.

² *Blatter für zürch. Rechtsprechung*. 6 No. 101. Böyle bir halde borçlu intihap hakkına malik değildir. Bu, alacaklının cebri icra yoluyla birinci derecede ifası lâzım gelen bedel istihsaline teşebbüs edebilmesinden ve bunu icra ettirmemesinden neşet eder.

halde alternatif tarzda olan mevzular muhtelif mahiyette ve muhtelif cinslerde olabilirler: para, ifa edilecek hizmet . . . v.s. Her bir alternatif bedel ferden de cinsile de tayin olunabilir, bu kabilden olarak tayin ve tahsis edilmiş bir şey yahut bir para vadolunmuş olabilir. Cinsiyle tayin edilmiş müteaddit bedeller arasında bir intihabı ihtiva eden alternatif deynin bir misali tayin ve tahsis hakkında mahfuziyeti beyan edilerek yapılan beyilerdir³, bunlarda bir emtianın müşterisi, biçimini, genişliğini, ve sair vasıflarını göstererek onu tayin ve tahsis hakkını muhafaza eder. Bu tayin borcu, müşteri tarafından intihap edilen cins üzerine teksif eder; bu cinsin hudutları dahilinde mebiin intihabı 71 nci maddeye [T.B.K. mad. 70] tevfikan borçluya aittir. Tatbikatta tayin ve tahsisi hakkiyle yapılan beyi alternatif borcun en çok tesadüf edilen halidir,

II. 72 nci maddeye [T.B.K. mad. 71] nazaran, aralarındaki hukukî rabıttan hilâfı anlaşılmadıkça⁵ alternatif bedeller arasında intihap hakkı borçluya aittir⁴; borçlu kararını verirken alacaklının menfaatini nazarı itibara almaz⁶. Ekseriya ya mukavele veya hal ve vaziyet dolayısıyla intihap haklı alacaklıya ve hatta hazan tarafların mutemet olarak gösterdikleri mutemet üçüncü bir şahsa ait olur.

Borçlar Kanunu bu muhayyerliğin mahiyetini kat'iyen tasrih etmemiştir. Ahkâmı umumiye, alacaklının intihabını kendisini bağlayan bir taraflı bir beyandan ibaret addederdi. Buna borçlunun intihabı ancak borcun ifasile tamam olur ve muhayyerliğin beyanı alacaklı tarafından kabul edilmedikçe borçluyu bağlamazdı⁷. Hukuku hazıra bir taraflı beyan iradeler hakkında

³ Oser başka fikirdedir. 72 inci maddeye müteallik mutalâa 2 I. Bu mevzua müteallik muhtelif mutalâaları gösteren *Russenberger, Spezifikationskauf, thèse, Zurich 1918*.

⁴ Ahkâmı umumiyede de böyledir. *Dernburg II § 27* ve Alman Kanunu Medenisi § 267.

⁵ Mütekabil iki vecibe alternatif bir surette birbirine bağlı iseler (meselâ X, Y ye 100 frank mukabilinde A ya ait bir şeyi ve yahut 90 franga B ye ait bir şeyi satar) X ve Y her ikisi de borçlu olmak itibarile 72 inci maddenin [T. B. K. mad. 71] kaidesi tatbik edilemez ve *Enneccerus, Bürgerliches Recht § 242 mutalâa 11*, ile beraber demek lâzımdır ki: taraflardan her biri hakkını ancak diğer tarafın intihabına bırakmak suretile kıymetlendirebilir.

⁶ 71 inci maddenin ikinci fıkrasına [T. B. K. mad. 70] göre borçlunun intihabı cinsile muayyen bir şeye taallük ettiği vakit şu manada mukayyettir ki; borçlu mutavasıt vasıftan aşağı bir şey arzedemez.

⁷ *Widscheid § 255 mutalâa 8*; *Enneccerus, Bürgerliches Recht § 242 I*.

daha sarîh bir telâkkiye malik olduğundan⁸, Alman vazii kanunu, borçlunun intihabını da alacaklının intihabı gibi bir taraflı ve riayeti mecburi bir beyan haline koydu, Alman Kanunu Medenisi § 263. Fikrimce aynı hal suretini borçlar hukuku için de iktibas etmek lâzımdır⁹, çünkü bu hal sureti kararlarda vuzuh ve sarahat husule getirir ve nispeten nadir hallerden olan muhayyerliği borçlar hukukunun sair eir taraflı hukukî muameleleriyle ahenkdar bir hale koyar, alacaklının veya borçlunun ihtiyar etmek suretiyle kullandıkları bu salahiyyet, yeni hukukî vaziyet ihdas eden haklar gurubundandır ki bunların istimalile hukukî bir rabıta tadil edilmiş olur¹⁰. İntihabın, bir taraflı hukukî muamelelerin ekserisi gibi vusuli iktiza eder, yani diğer tarafın ittılâna vasıl olmalıdır; bundan maada gayrı kabili rüعودur. İntihap zımnî olabilir. Borçluya ait olduğu surette bedellerden birinin ifa veya arzı¹¹ aynı zamanda icra edilmiş bir intihabın beyanını teşkil eder¹²; intihap alacaklıya ait olduğu zaman bedellerden birinin kabul veya talebi de icra edilmiş bir intihap beyanını ifade eyler¹³.

İntihap, borcu intihap edilen mevzula tahdit eder; diğer mevzular borcun tesirinden kurtulurlar ve borçlu bunlarda serbestçe tasarruf eder¹⁴.

Muhayyerlik borçluya ait olduğu vakit intihap vuku buluncaya kadar alacaklının mutalebe pretention ve davasının action muhtevası da alternatiftir: alacaklı « borçlunun a veya b mevzuunu intihap etmesini » istemelidir. Davasını bu mevzulardan yalnız birisine hasrederse hakkından

⁸ Aşağıya müracaat § 20 not 12

⁹ Oser'in 72 inci maddeye müteallik mutalâası III 2. Halbuki Becker, mutalâa 7 ve 8 de ahkâmı umumiyenin eoktai nazarına mütemayil görünüyor.

¹⁰ Yukarda § 3 e müracaat. Hiyar hakkı alacağın veya borcun unsurlarındandır ve bi-naenaleyh alacağı temellük edene veya borcu kabul ve taahhüt eyliyene geçer.

¹¹ Yahut intihap hakkını haiz bayi tarafından müşteriyi bedellerden birini kabule icbar için dava ikame edilmesi. TF. 17 s. 476.

¹² Allg. Teil 61 not 105 ve 114e müracaat. Kısmen farklı bir fikir: Planck, mutalâa 2, § 263.

¹³ İntihap hakkını haiz alacaklı ancak muhayyerliğini kullandıktan sonra bir dava ikame edebilir: Allg. Teil § 16 not 62ye müracaat.

¹⁴ Bu tahdit intihabın sahîh ve muteber bir surette beyan edilmiş olmasını icap ettirir. Eger borçlu a veya b den birinin intihap ederek teslimini taahhüt etmişse ve c yi teslim etmek istediğini beyan eylemişse, beyan hükümsüzdür. Fakat alacaklı bu beyanı kabul ediyorsa birinci akti tadil eden yeni bir akit karşısında bulunabilir.

fazla bir şey istemiş olur. Mahkûmiyetde alternatif olmalıdır bil'akis icra bu mevzulardan yalnız birini istihdaf edebilir, bundan çıkacak müşkilâtı Alman Kanunu Medenisi 264 § I, ahkâmı umumiye ile hemahenk olarak halletmiştir¹⁵; kanun alacaklıya takibi bu iki mevzudan intihap edeceği biri üzerinde icraya müsaade etmiş aynı zamanda borçluya da takibin icrasına kadar diğer mevzuu vermek suretile beraet etmek salahiyeti bırakmıştır. Bu sureti hal bana doğru ve hilâfına bir hüküm olmadığından borçlar kanunu için de aynen iktibas zarurî görünmektedir¹⁶.

Hıyar hakkını *Droit d'option* haiz olan alacaklı kararını vermezse, kendisine arzedilen bedeli kabulde temerrüt etmiş olur. Filhakika alacaklıya tahmil edilen intihap bir hazırlık ameliyesidir ve bu ameliye olmadan borçlu kendi bedelini ifa edemez (madde 91) [T. B. K. mad. 90] . 92 inci maddeye [T. B. K. mad. 91] tevfikân, borçlu, alacaklının temerrüdü halinde borçlanılan şeyi tevdi etmekle borcundan berî olur. Fakat alacaklı intihabını yapmadıkça borçlu buna muktedir olamayacaktır. Filhakika alacaklı kararını verinceye kadar bu iki mevzudan hiç birisi 92inci maddenin [T. B. K. mad. 91] esası dairesinde « borçlanılan şey » değildir ve borçlu da her ikisini de tevdi icbar edilemez. Binaenaleyh 95 inci maddeye [T. B. K. mad. 94] kıyasen borçlunun akti feshetmesine müsaade etmelidir¹⁸. «Borçlar Kanunu ve Alman Kanunu Medenisinin yaptığı gibi 264 II §», alacaklının intihap hakkının borçluya intikalini tasrih etmemiştir.

Intihap hakkını haiz alacaklı aynı zamanda intihaba da mecbursa vaziyet başkadır. Müşterinin hakkı hıyarının mahfuziyeti ile beraber yapılan

¹⁵ *Windscheid* § 255 mutalâa 11.

¹⁶ *Oser'e* göre (72 inci maddeye müteallik mutalâa III 3 a) alternatif bir surette mahkûm olmuş bir borçlu bedelini ifa etmediği taktirde alacaklı borçluyu intihaba icbar hususunda yeni bir dava hakkına maliktir; *Becker* mutalâa 8 de alacaklıya ancak bir zarar ve ziyan davası hakkı tanımaktadır.

¹⁷ Hakikat halde 95 inci madde [T. B. K. mad. 94] mevzuu bir teslimden ibaret borçlar (maddî bir bedel) den bahsetmemektedir. Fakat bu madde *ratio legis* borçlunun tevdi ile beraat mümkün olmayan borçlarda akti feshetmek hakkını kabul etmektedir. Alacaklının intihap hakkile alternatif bir tarzda borçlanılmış maddî bedeller için de vaziyet aynıdır.

¹⁸ Bu mealde *Becker*, 72 inci mad. müteallik mutalâa 8; *Oser*, mutalâa III 3 b, borçlu ya intihabın icrası hususunda alacaklı aleyhine dava ikamesine müsaade etmektedir. Halbuki alacaklının intihap hakkını haiz olduğunu, fakat intihap vecibesile mükellef bulunmadığını unutuyor.

alternatif satın almalarda bilhassa seçme hakkile yapılan beyilerde¹⁹ vaziyet böyledir. Filhakika müşteri diğer alacaklılardan farklı olarak bedeli kabule²⁰, binaenaleyh borçlunun vecibesini ifa etmesi için zarurî olan muameleleri de ifaya mecburdur, intihapta bu muamelelerden birisidir. Binaenaleyh bayi intihap edilmesine müsaade edilmiş olan müşteri aleyhine intihabın kendisine icra ettirilmesi için bir dava ikame edebilir²¹. Bundan maada müşteri intihaptaki gecikmesinden dolayı bayiin uğradığı teknil zararları da tazmine mecburdur. Fakat bayi de, müşteri intihabını beyan etmemekten dolayı temerrüt halinde ise 107 inci maddeye [T. B. K. mad. 106] tevfikan akitten rücu edebilir.

III. Bedellerden birinin ifası imkânsız bir hale geldiği zaman tatbik edilecek hal sureti şudur:

1 — İmkânsızlık esastan mevcutsa, hal ve vaziyetten bedellerden birinin ifasının imkânsız bir hale gelmesinde aktin in'ikat etmiyeceğinin kabul edilmediği anlaşılmadıkça 20 inci maddeye tevfikan alternatif akit diğer bedeller için muteberdir.

2 — Bedellerden birinin ifasının imkânsızlığı akitten sonra tari olmuşsa borç diğer bedel üzerinde temerküz eder: Baki kalan borçlanılan tek şeydir²², ancak bedellerden birinin ifasının imkânsızlığına taraflardan biri sebebiyet vermişse vaziyet başkadır; filhakika bir tarafın kusuru diğerinin vaziyetini ağırlaştıramaz: Bu şeylerden biri alacaklının kusurile zayi olmuşsa ve borçlu intihap hakkını haiz bulunuyorsa (meselâ o şeyin muayene ve tecrübesi esnasında) borçlu bu şeyi bedelin mevzuu gibi gösterebilir ve bu halde de 119 uncu madde [T. B. K. mad. 118] mucibince kendi bedeli vermek vecibesinden kurtulmuş olur²³; bu şeylerden biri borçlunun kusurile zayi olmuşsa alacaklı hıyar hakkını haiz bulunduğu

¹⁹ Yukarıda not 3 e nüracast.

²⁰ (madde 211 I) [T. B. K. mad. 208] .

²¹ *Revue* 11 No. 108

²² Ahkâmı umumiyyede (*Windscheid* § 255, mutalâa 13) halen mevcut şey yerine borçlunun telef olan şeyin bedelini arzedebileceği kabul ediliyordu. Bu salâhiyet alternatif borçların ruh ve esasına tekabül etmediği için yeni hukuk tarafından kabul edilmemiştir.

²³ Borçlu halen mevcut olan şeyi teslim ederse, telef olan şey için zarar ve ziyân istiyebilir.

taktirde bu şeyi intihap ederek 97 inci maddeye [T. B. K. mad. 96] tevfikan ademi ifa için zarar ve ziyan istiyebilir²⁴. Eğer intihap borçluya aitse borç, esas itibarile, mevcut şeye inhisar eder. Fakat bu sonuncu da kazaen telef olursa borçlu bundan sonra kusurile birinci şeyin ziyasına sebebiyet verdiği için mesul edilir : Filhakika alacaklı borçlunun kusurile bu iki şeyin ne birini, ne de diğerini alamamıştır²⁵.

IV. Alternatif deyinlerden, alternatif muhayyerliği *faculté alternative* ayırmak lâzımdır : Alternatif deyinde iki mevzuda borçlanılmıştır ve muahhar bir karar (intihap) teslim edilmesi icap eden şeyi tayin edecektir. Alternatif muhayyerlikte ise ancak bir dedel (esaslı hedel *prestation principale*) mevcuttur ; aynı zamanda borçlu veya alacaklı bu esaslı bedel yerine kaim olmak üzere diğer bir bedel (talî bedel *prestation subsidiaire*) veya takası arz veya icbar etmek ihtiyarına maliktir. Böylece ecnebi parasile borçlu olan bir borçlu 84 üncü maddeye [T. B. K. mad. 83] tevfikan memleket parasile borcunu ödemek salâhiyetini haizdir; Kanunu Medeninin 322 inci maddesi [T. K. M. mad. 309] mucibince mirasçı müteveffanın nesebi sahih olmayan çocuğuna nafaka vermek yerine çocuğun tanınmış olduğu taktirde mirasçı sıfatile talep edebileceği parayı verebilir. Alacaklının bu alternatif muhayyerliği bir akitten mütevellit olabilir. Meselâ bir kimse bazı hallerde yerine diğerini istemek üzere bir şeyi satın alabilir. Alternatif muhayyerlik borçluya aitse alacaklı gerek adiyen ve gerek kazaî tarikle ancak asıl bedeli istiyebilir; hüküm aynı suretle esas bedel hakkında sadır olur. (Ârızî olarak borçlunun talî bedelle de berî olmak salâhiyetine malik olduğu ilâve edilir) . Bilâkis alternatif salâhiyet alacaklıya ait bulunuyorsa dava doğrudan doğruya talî bedele teşmil edilebilir. Her iki ihtimalde de esaslı bedelin tesliminin imkânsız bir hale gelmesi, talî bedelin ifası icbar edilemeksizin; borcun sukutunu mucip olur. Alacaklı tarafından talî bedelin arz ve teklifi veyahut bu bedelin alacaklı tarafından talebi yeni bir hukukî vaziyet ihdas eden bir hukukî muamele olmadığından gayri kabili rücu değildir; talî bedeli arzetmiş olan borçlu, alacaklı tarafından kabul edilinceye kadar bu teklifi geri ala-

²⁴ Alman Kanunu Medenisi § 265 İlye müracaat. *Oser, Becker* aynı fikirdedirler.

²⁵ *Windscheid* § 255 mutalâa 14. *Dernburg, Pandectes* II § 27 mutalâa 12.

bilir²⁶; tali bedeli istiyen alacaklı, bunu borçlu reddettiği zaman, esaslı bedeli ister. Bununla beraber tali bedel talep veya arzedilmişse esaslı bedele rücu, Kanunu Medeninin 2 inci maddesine göre bazan kabul edilemeyecektir. Zira (diğ er tarafın tali bedeli kabul veya ifa için hazırlık muameleleri yaptığı hallerde²⁷) hüsnü niyet kaidelerine uymayacaktır.

²⁶ Rıza ve müvafakat borcu tadil eden bir akit doğurur.

²⁷ Alman Hukukunda bu mutezat mesele hakkında *Planck - Siber mutalân II ve III e* müracaat.

Zarar ve ziyan

Dommages - int er ts

§ 12. Zarar mefhumu; zararın muhtelif neveleri

I. Muhtelif hallerde alacağın mevzuu bir zararın tazminidir. Bir tazmin borcu¹ doğuran menbalardan en mühimmi zarar faili tarafından işlenen kusurdur. Kusur, ya 41 ve müteakıp maddelerde olduğu gibi haksız bir fiilden veya 97 inci madde, [T. B. K. mad. 96] mucibince bir borcun, bilhassa akitten doğan bir borcun ademi ifssından ibarettir. Bundan mada haklı² veya hiç olmazsa, 52 inci maddenin ikinci fıkrası mucibince zaruret halinde olduğu gibi, kusuru tezammun etmiyen bir muamelenin ve yahut, 39 uncu maddenin birinci fıkrası hükmünce, vekâleti olmaksızın başka bir şahsın mümessili sıfatını tanımak suretile yapılan bir muamele- nin sebebiyet verdiği bir zararın tazmini lâzım gelen hallerde vardır. Ke- zalik bir kimse kanunen mesul olmadığı bir zararın tazmini borcunu ak-

¹ Kanun tarafından tazmin borcu ihdas eder mahiyette tanınmış bir sebep mevcut olmadığı taktirde, zarara, bizzat maruz kalmış olan kimse katlanır. Bu hususta ahkâmı umumiyede şöyle denilmektedir: *Casum sentit dominus*.

² Bazan, meselâ *Lehrbuch des Strafrechts* namındaki eserinin 306 inci sahifasında *M. E. Mayer* tarafından, zarar ve ziyanının daima hakka muğayir bir hareketin neticesi olduğu beyan ve izah ediliyorsa da ben bunda, bir çok hallerde haklı bir fiilden neş'et eden zararın da muhakkak surette tazmini lâzım geldiğini nazarı itibara alarak, eski fikirlere rücuda başka bir şey göremiyorum. (Aşağıya müracaat § 50 II) *Allg. Teil* § 88, not 15.

³a Teminat akti aynı suretle üçüncü bir şahıs menfeatine de yapılabilir. 112 inci madde [T. B. K. mad. 111] ; meselâ idare bir imtiyaz verdiği zaman müteahhidi, teşebbüsün üçüncü şahıslar için sebebiyet vereceği zararların tazminini taahhüt etmeğe icbar eder. *Praxis* 5, No 183 [TF. 42 II s. 522]

ten de taahhüt etmiş olabilir. Bir teminat vaadinde² yahut bir sigorta mukavelesinde³ olduğu gibi. 42 ve müteakıp maddeler haksız bir fiilden doğan zarar ve ziyan alacaklarının muhtevası hakkında bazı kaideleri ihtiva ederler. 90 uncu maddenin üçüncü fıkrasına [T.B.K. mad. 98 III] nazaran bu kaideler kıyas tarikile aktî kusurların sebebiyet verdiği zarar ve ziyanlara da tatbik edilirler; bunların aynı suretle zarar ve ziyan mefhumile alâkadar diğer hallere de tatbik edilmeleri lâzımdır.

II. Zarar mamelekin bir tenakusudur. Mamelek müteessir olmadıkça şahsî menfaatlara taarruz hukukî manada zarar teşkil etmez; bazı hallerde bu vesile ile tesviye edilen meblâğ bir tazmin teşkil etmez. Bu manevî⁴ bir tatminden, telâfiden ibarettir.

Mamelekteki tenakus, bu mamelek sahibinin iradesi hilâfına yahut rızası olmaksızın vuku bulmadıkça bir zarar değildir⁵. Malikinin hareketile mamelekteki tenakus bir zarar değil belki bir ferag *alienation*⁶ veya bir istihlâk *Consummation*⁷ veyahut bir masraftır *impense*⁸. Ancak bazı hususî hallerde malî bir kıymeti haiz bir ferag veya bir istihlâk bir zarar teşkil edebilir:

1 — Bu muameleler irade hilâfına doğmuş bir takım zaruretleri tatmin için yapılmışsa⁹.

2 — Bir kimsenin iradesi üzerinde haksız bir tazyık icra edilmiş olduğu (iğfal yahut tehdit) ve bu kimse bunlar olmadığı takdirde ferag veya istihlâki yapmayacağı vakit.

² Bir kimse, kendi mesul olmadığı bir zararın tazminini teberru olarak vadettiği zaman bir hibe yapmış demektir. *Allg. Teil* § 72 not 7.

⁴ Aşağıda § 16 ya müracaat.

⁵ Bu, tabii hâdiseler veya insan tarafından işlenmiş fiillerin neticesi olarak husule gelebilir.

⁶ Bir ferag, bir karşılıkla telâfi edilmediği nispette mamelekin tenakusunu teşkil eder.

⁷ İstihlâk, mevzuunu teşkil eden şeyin iktisadî tahsisi cihetinin hilâfına vaki olsa bile, bir zarar addedilmez. Meselâ bir bankanotu yakmak suretile eğlenen kimse daha fakir düşmekle beraber hukukî manada bir zarara düçar olmuş değildir.

⁸ Aşağıda § 17 ye müracaat.

⁹ Meselâ bir kazayı müteakıp zaruret kesbeden tedavi masrafları kazanın sebebiyet verdiği zararın bir kısmını teşkil eder. Bir zarardan tahaffuz için ihtiyar edilen masraflar da bu kabildendir. Aşağıda § 14, not 32 ye müracaat.

3 — Mamelekteki azalma ile takip edilen gaye kaybolduğu zaman¹⁰.

III. Zarar, mağdurun halen mevcut mamelekiyle zararlı hadise vuku bulmadığı takdirde bu mamelekin bulunacağı hal arasındaki farktan ibarettir. Bunun içindir ki ekseriya zarara « mali ziyan *L'intérêt pecuniaire* » yahut daha kısaca « mağdurun ziyanı » tesmiye enilir¹¹.

Mamelekteki azalma muhtelif şekillerde vukubulabilir¹²:

1. *Ziya perte* : zararlı hâdise neticesi olarak mamelekin, bu hâdise vuku bulmadığı takdirde bulunacağından daha az ehemmiyetli bir vaziyete düşmesinden ibaret olabilir. Fransızca münasip bir tabiri bulunmayan^{12a} bu hal « *Damnum emergens* » tabirile gösterilir¹³.

2. Zararlı hadise neticesi olarak, mamelek halile kalmamakla beraber, bu hadise tehakkuk etmediği takdirde vuku bulacak olan bir servet çoğalmasa tahakkuk edememişse zarar bir kazancın ziyayından, mahrumiyeti kârdan *lucrum cessans* ibarettir¹⁴.

Bütün mamelekin mevcudat *actif* ve düyunattan *passif* teşekkül ettiği fikrinden hareket ederek, yeni bir tefrika varılır. Mevcudat kalemleri mamelekin ihtiva ettiği haklardır ve bunların mecmuu gayri safi *brut* mameleki teşkil eder. Düyunat kalemleri mameleke tahmil edilmiş deyinlerdir. Mevcudat ile düyunat arasındaki tefazul safi *net* mamelekten ibarettir.

¹⁰ Meselâ bir konser için bilet alan kimse bilâhare orada hazır bulunamasa bilet bedeli "zarar,, telâkki olunabilir. *Allg. Teil* 18, note 33a ya müracaat. Aynı sebepten dolayı 8 inci maddenin ikinci fıkrasında zikredilen masraflar zarar mefhumunda dahildirler.

¹¹ Lâtincede mevcut olmayan *intérêt* kelimesi "*id quod interest*,, tâbirinden alınmıştır. Böylece Romalılar temerrütten husule gelen zarara *id quod creditoris interest moram factam non fuisse* derlerdi. Daha geniş ve biraz başka bir mânada *intérêt* kelimesi bir şeyin bir kimse için arzettiği kıymeti ve yahut bir kimsenin bir şeye atfettiği değeri gösterir: Bir kimsenin hakkından dolayı malik olduğu menfaatten *intérêt*, bir hak tarafından himaye edilen menfaatten, himaye edilmeyen menfaatlerden yahut hukukan nazarı itibara alınmağa lâyık menfaatlerden, bazı hukuku hususiye müesseselerine yahut hâdiselerine atfedilen umumî menfaatten bahsedilir.

¹² Fransa Kanunu Medenisinin 1149 uncu maddesine müracaat.

^{12a} Bazan Fransızcaya terceme edenlerin notu. "*moins-value*,, tabiri kullanılır.

¹³ *Damnum emergens* bazan müspet zarar *dommage positif* de denilebilir, fakat bu mefhumu ademi ifadan mütevellit ziyana *L'intérêt à l'exécution* karıştırmamalıdır. Aşağıda IV 1 e müracaat.

¹⁴ Aşağıda § 13 not 61 e müracaat.